

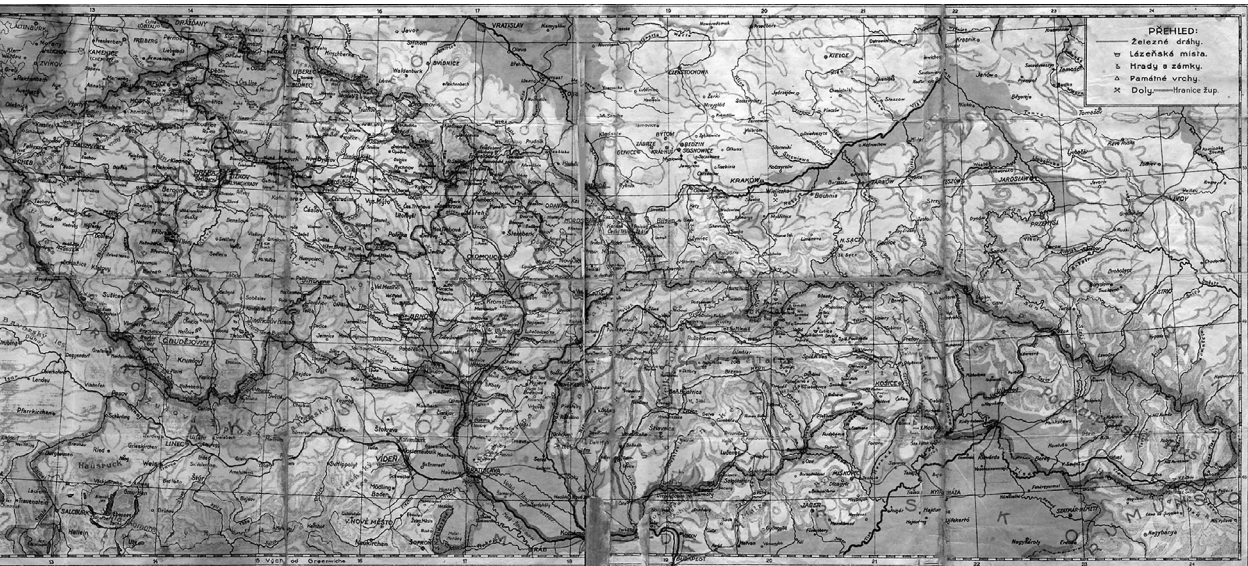
JAN RYCHLÍK
MAGDALÉNA RYCHLÍKOVÁ

PODKARPATSKÁ
RUS
V DĚJINÁCH
ČESKOSLOVENSKA
1918–1946

VYŠEHRAĐ

PODKARPATSKÁ
RUS
V DĚJINÁCH
ČESKOSLOVENSKA
1918–1946

JAN RYCHLÍK
MAGDALÉNA RYCHLÍKOVÁ

PODKARPATSKÁ
RUS
V DĚJINÁCH
ČESKOSLOVENSKA
1918–1946

VYŠEHRA D

Obálku, vazbu a grafickou úpravu navrhl Vladimír Verner
Odborní recenzenti: prof. PhDr. Petr Švorc, CSc.,
PhDr. Bohdan Zilynskyj, PhD.
Odpovědný redaktor Filip Outrata
E-knihu vydalo nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,
v roce 2016 jako svou 1515. publikaci
Vydání v elektronickém formátu první
(podle prvního vydání v tištěné podobě)
Doporučená cena E-knihy 198 Kč

Nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,
Praha 3, Víta Nejedlého 15
e-mail: info@ivysehrad.cz
www.ivysehrad.cz

ISBN 978-80-7429-768-7

Recenzovali:
prof. PhDr. Petr Švorc, CSc.
PhDr. Bohdan Zilynskyj, PhD.

Copyright © Jan Rychlík, Magdaléna Rychlíková, 2016

Tištěnou knihu si můžete zakoupit na www.ivysehrad.cz

Předmluva

PODKARPATSKÁ RUS A JEJÍ OBYVATELSTVO. VYSVĚTLENÍ NĚKTERÝCH POJMŮ

Území někdejší Podkarpatské Rusi se v podstatě krylo s dnešní Zakarpatskou oblastí Ukrajiny.¹ Současná Zakarpatská oblast je oproti předválečné Podkarpatské Rusi nepatrně větší, neboť k ní patří i město Čop a oblast mezi Čopem a Užhorodem (po obec Minaj včetně), resp. malé území východně od řeky Uh (Už), které v meziválečném období patřilo ke Slovensku. Nynější severní, východní a jižní hranice Zakarpatské oblasti je totožná s předválečnou hranicí Podkarpatské Rusi, ovšem s tím rozdílem, že někdejší severní a východní hranice byla státní hranicí mezi Československem a Polskem, zatímco dnes je pouze administrativní hranicí mezi zakarpatskou a lvovskou, resp. ivano-frankovskou oblastí.² Na jihu oblast sousedí s Rumunskem a Maďarskem. Tyto hranice jsou totožné s předválečnou československo-rumunskou a československo-maďarskou hranicí.

Podkarpatská Rus zaujímal v rámci Československa 12 694 km² a podle sčítání lidu z roku 1930 zde žilo 725 357 obyvatel. Z nich bylo 446 916 Rusínů, což je termín mnohoznačný, protože jsou v něm zahrnuti jak osoby považující se za příslušníky svébytné rusínské národnosti, tak i osoby považující se za Rusy a především za Ukrajince. Dále zde bylo zjištěno 109 472 Maďarů, 33 961 Čechů a Slováků (vykazovaných společně jako národnost československá), 91 255 Židů (tj. osob hlásících se k národnosti židovské), 13 249 Němců a 12 641 Rumunů. Z náboženského hlediska se většina obyvatelstva hlásila k řeckým katolíkům, kterých bylo 359 167 (společně se zcela zanedbatelným množstvím arménských katolíků), 112 034 pravoslavných, 102 582 židů (osob mojžíšského vyznání), 74 173 evangelíků a 69 262 římských katolíků.³ Číselný údaj 33 961 „Čechoslováků“ se týkal především Čechů. V okolí Užhorodu se sice nachází i několik slovenských vesnic, toto obyvatelstvo je však málo početné.

¹ V meziválečném období patřilo město Čop a území na sever od něj ke Slovensku. Od Užhorodu směrem ke karpatskému hřebeni probíhala hranice po řece Uhu, tedy východně od dnešní slovensko-ukrajinské hranice. Připojení tohoto území k Zakarpatské Ukrajině a tedy k SSSR v roce 1944 bylo diktováno dopravními důvody. Šlo o to, aby důležitá železnice a souběžně s ní vedoucí silnice z Čopu do Užhorodu a dále přes užočký průsmyk do Lvova zůstala na sovětském území.

² Tato hranice je totožná s historickou hranicí mezi Uherským královstvím a Polskem, resp. v rámci Rakousko-Uherska s hranicí mezi Uhrami a Haličí. Hranice probíhající po hřebeni Karpat a Čornohory je dodnes patrná (na některých místech se zachovaly i původní hraniční kameny).

³ Ottův slovník naučný nové doby (OSNND), IV/2, Praha 1937, s. 1156 (heslo: Podkarpatská Rus).

Český a slovenský název „Podkarpatská Rus“ byl oficiálně zaveden čl. III. Generálního statutu Podkarpatské Rusi ze dne 18. listopadu 1919. Byl výslovně označen jako prozatímní a měl platit až do svolání podkarpatoruského sněmu, který měl rozhodnout o označení země s konečnou platností. Vedle názvu Podkarpatská Rus bylo možné používat i název Rusínsko.¹ Název Podkarpatská Rus byl potom použit i v § 3 československé ústavy z 29. února 1920² a v pozměněném a doplněném generálním statutu Podkarpatské Rusi z 26. dubna 1920.³ Zákon o organizaci politické správy, známější spíše jako zákon o zemském zřízení, ze 14. července 1927 zavedl název „Země podkarpatoruská“, čímž vlastně název Podkarpatská Rus nejen ponechal, ale i úředně potvrdil.⁴ Název se v českém a slovenském prostředí vžil a používalo jej běžně i místní slovanské obyvatelstvo (Пидкарпатська Русь / Pidkarpats'ka Rus'⁵), na rozdíl od alternativního názvu Rusínsko, který nebyl používán téměř vůbec.⁶ Změna nastala teprve v roce 1938, kdy se na Podkarpatské Rusi dostal definitivně k moci ukrajinský směr. Ačkoli o platném názvu měl rozhodnout teprve autonomní sněm, což výslovně potvrzoval i ústavní zákon o autonomii Podkarpatské Rusi z 22. listopadu 1938,⁷ zavedla podkarpatoruská autonomní vláda 30. prosince 1938 s platností od 1. ledna 1939 název „Karpatská Ukrajina“.⁸ Stoupenci ukrajinského směru, především ukrajinští nacionalisté v polské Haliči, používali již dříve pro označení území pojem „Ukrajina“, někdy hovořili přímo o Zakarpatské Ukrajině, protože z jejich pohledu šlo skutečně o tu část Ukrajiny, která ležela za Karpaty. Název Zakarpatská Ukrajina převzaly i sovětské úřady poté, co bylo v roce 1944 území *de facto* (a následující rok i *de iure*) připojeno k Ukrajinské SSR, tj. reálně k SSSR. Také dnešní název „Zakarpatská oblast“, používaný jak v době existence SSSR, tak na Ukrajině po vyhlášení její nezávislosti v roce 1991, znamená ve skutečnosti „Zakarpatská oblast Ukrajiny“. Označení „Karpatská Ukrajina“, „Zakarpatská Ukrajina“ a vlastně i dnešní název „Zakarpatská oblast (Ukrajiny)“ už samy o sobě obsahují hodnotící prvek, pokud jde o národnostní charakter místního slovanského obyvatelstva. Vyplývá z něj, že obyvatelé jsou převážně Ukrajinci a že jde o integrální část Ukrajiny ležící na jih od Karpat.⁹ Československá (a rovněž maďarská) historiografie po roce 1945 z určité servility k SSSR tento termín přijala a začala používat zpětně i pro meziválečné období. Šlo o ahistorický přístup, pro který (kromě zcela zřejmých motivů politických) nebyl žádný důvod. V následující práci používáme pojem Podkarpatská Rus, a to i pro celé období, o němž bude v knize řeč. Před rokem 1918 se v českém prostředí někdy používal pojem Uherská Rus, který alternativně používáme i v této knize, přičemž je chápeme pro období před vznikem Československa za synonymní s pojmem Podkarpatská Rus.¹⁰

¹ Úřední noviny Civilní správy Podkarpatské Rusi/Урядова газета громадянського правління Подкарпатської Русі (dále jen: úř. n. CSPR), roč. I, č. 1 ze dne 18. 2. 1920.

² Úst. zák. č. 121/1920 Sb. z. a n.

³ Nařízení vlády č. 356/1920 Sb. z. a n.

⁴ Zák. č. 125/1927 Sb. z. a n.

⁵ Apostrofem nahrazujeme znak ь, který měkčí předcházející souhlásku.

⁶ Další neoficiálně používané názvy byly: Uherská Rus (termín se používal hlavně do roku 1918), Karpatská Rus, Příkarpatská Rus, Zakarpatí, pro ukrajinsky cítící část obyvatelstva Podkarpatská Ukrajina, Karpatská Ukrajina aj.

⁷ Úst. zák. č. 328/1938 Sb. z. a n.

⁸ Pop, Ivan: Dějiny Podkarpatské Rusi v datech. Libri, Praha 2005, s. 377.

⁹ Podobně např. dnes běžně užívaný pojem Zakavkazsko je termínem ruským a nikoliv místním.

¹⁰ Pojem „Uherská Rus“ (rusky: Угорська Русь) používali podle Paula Roberta Magocsiho od 30. let 19. sto-

Obyvatelé Podkarpatské Rusi se sami označovali jako Rusíni (Rusyny). Problém se týká významu termínu Rusín a jeho vztahu k pojmu Ukrajinec. Slovanské obyvatelstvo Podkarpatské Rusi samo sebe označovalo (a často i dnes označuje) ve svém jazyku za „rus’ke“ (рус’ке) a území, které obývalo, za Rus’ (Русь). Adjektivní forma „rus’ki“, „rus’ka“ (рус’ки, рус’ка) se objevuje v názvech několika meziválečných politických stran, různých organizací atd. Do češtiny byla (a často i dnes je) zpravidla nepřesně překládána jako „Rus“, „ruský“, což evokuje představu, že jde o něco, co má spojitost s Ruskem a Rusy. (Velko)ruští etnografové a historici ostatně právě těmito názvy dokazovali, že obyvatelstvo je ruské a hovoří jazykem, který je dialektem ruštiny, což od nich potom převzali místní rusofilové a také část českých politiků podporujících na Podkarpatské Rusi proruský směr (např. národní demokrat Karel Kramář, ale např. i národní socialista Václav Klofáč). Jde ovšem o nedorozumění a jazykový posun. Ukrajiniština označuje Rusko pojmem „Rosija“ (Росія) a „ruský“ adjektivem „rosyjski“ (Російки). Obyvatelstvo dnešní Ukrajiny a Běloruska, resp. části Litvy označovali v minulosti ukrajiništi publicisté často jako „ruské“ (rus’ke, рус’ке), ale tím neměli na mysli, že by bylo totožné s etnickými Rusy. V souvislosti s formováním ukrajinské národní identity začal být pojem „rus’ki“ (рус’ки) chápán jako synonymní k pojmu „ukrajinský“. Ukrajinský směr z toho potom odvozoval, že obyvatelstvo Podkarpatské Rusi a východního Slovenska, označující se jako „rus’ke“ (рус’ке), je ve skutečnosti ukrajinské. Výrazy jako „Ruská národní rada“ (Руська народна рада) apod. je ale možné podle souvislosti chápat jako ruská národní rada, rusínská národní rada nebo ukrajinská národní rada: záleží na tom, kým se vedoucí činitelé cítili být.

Česká etnografie si s národnostním zařazením podkarpatských Rusínů před první světovou válkou nevěděla příliš rady, protože podle u nás převládajících představ vycházela především z rozboru jazyka. Podobný přístup ovšem logicky vedl k začlenění Rusínů mezi Ukrajince a ty pak mezi Rusy. Ottův slovník naučný, reprezentující pohledy české vědy na přelomu 19. a 20. století, u hesla „Rusíni“¹ odkazuje na heslo „Malorusové“, přičemž pod tímto heslem uvádí, že jde „o větev velikého národa ruského, nazývající se v Rakousko-Uhersku Rusíny, Rusnaky, adjektivum *rus’kij, rusnackij*.“ Autor hesla ještě dodává, že „inteligentní Malorusové nazývají se v řeči i v literatuře v Rakousko-Uhersku Rusíni, ruský, v Rusku Ukrajinec, ukrajinský.“² Rusínské obyvatelstvo v Uhrách klasifikuje jako maloruské, což znamená ukrajinské – ale zároveň tedy vlastně i ruské.³ Jak ukážeme dále, ani v období první republiky neexistoval jednotný vědecký názor na národnostní identitu podkarpatských Rusínů. V dodatcích Ottova slovníku naučného z této doby (Ottův slovník naučný nové doby – OSNND) se v hesle „Podkarpatská Rus“ píše o „rusínském obyvatelstvu“, aniž by se autor tímto pojmem hlouběji zabýval.⁴ Heslo „Rusíni“ obsahuje odkaz na heslo „Ukrajinci“.⁵ Je ovšem třeba mít na paměti, že příslušný svazek vyšel

letí ruští etnografové a jazykovědci pro označení území obývaného Rusíny, což znamenalo, že zahrnoval i část východní Slovenska. Odvozením od tohoto pojmu vzniklo i označení „uherští Rusíni“, „Uhrorusíni“. Viz: *Енциклопедія історії та культури карпатських Русинів*. Видавництво В. Падяка, Ужгород 2010, с. 752.

¹ Ottův slovník naučný (OSN), díl XXII, Praha 1904, s. 131.

² OSN, díl XVI, Praha 1900, s. 717.

³ Tamtéž, s. 717.

⁴ OSNND, díl IV, sv. 2, Praha 1937, s. 1157.

⁵ OSNND, díl V, sv. 2, Praha 1939, s. 850.

až v roce 1939 a tedy až po zániku Československa¹, tj. krátce poté, co Podkarpatská Rus získala autonomii a prosadil se zde ukrajinoфильský směr. V roce 1939 již také u nás naprostá většina odborníků považovala Ukrajince za svébytný slovanský národ a nikoliv za „větev velkého národa ruského“. U hesla „Ukrajinci“ je uvedeno, že tito žijí také v Zakarpatí.² Přes výše uvedené příklady ale nelze říci, že by byl ukrajinský charakter slovanského obyvatelstva ve třicátých a na počátku čtyřicátých let přijímán v českém prostředí bez výhrad.

Otázce vývoje národní identity slovanského obyvatelstva Podkarpatské Rusi bude věnována pozornost v dalším výkladu ve čtvrté kapitole. Na tomto místě stačí zatím říci, že už před první světovou válkou a především potom v meziválečném období zde mezi sebou soutěžily proudy autochtonní rusínský, ruský (velkoruský) a ukrajinský. Už tehdy – a především ovšem potom v meziválečném období – používali zejména rusofilové, ale i ukrajinoфильové filologických a etymologických argumentů, aby dokázali, že rusínské obyvatelstvo je „jejich“. Jak jsme již ukázali, filologické argumenty vycházely z toho, že místní dialekty jsou blízké ukrajinštině. Proti tomu ovšem v této době rusofilové namítali, že i ukrajinština je jen dialektem velkoruštiny. Etymologické argumenty vycházely z pojmenování obyvatelstva, které se samo označovalo jako „ruské“ a které i Maďaři často označovali jako „Magyar Oroszok“ (tj. v doslovném překladu: maďarští Rusové), přičemž ovšem výraz „Orosz“ může v maďarštině znamenat jak Rusa, tak Rusína. Otázku významu pojmu „rus’ki“ (руськи) jsme již probrali výše. Je pravda, že dialekty, kterými hovoří slovanské obyvatelstvo jižní strany Karpat, jsou bližší spisovné ukrajinštině než ruštině, ale to samo o sobě ještě nic neznamená. Ostatně, ani ukrajinština (maloruština, jak byla tehdy označována) tehdy ještě nebyla definitivně kodifikována a neměla jednotný a všemi uznávaný pravopis.

Všechny pokusy o určování národnostního charakteru obyvatelstva v tomto období jsou ve skutečnosti problematické. Především je třeba odmítnout podobné pokusy na bázi výzkumu jazyka tamního obyvatelstva. Jazyk národnost neurčuje, známe mnoho národů, které hovoří a především píší stejným jazykem, a přesto mají rozdílnou národní identitu (např. Srbové a Chorvati). Národnost ve skutečnosti není určena nějakými objektivními znaky, ale národnostním vědomím samotných lidí. Toto vědomí je formováno kulturním prostředím a především školou. Tam, kde ještě obyvatelstvo nemá jasné národní vědomí (a to byl na počátku 20. století jednoznačně případ právě podkarpatoruských slovanských obyvatel), tam nemůže být ani žádná národnost, existuje tu jen amorfní neuvědomělá masa. Slovanské obyvatelstvo Podkarpatské Rusi v 19. a na počátku 20. stol. (a ani v době začlenění území do Československa) ve své převážné většině nemělo ještě jasně vyhraněnou národní identitu. Rusíni se vymezovali nábožensky, protože většina byla řeckokatolíky a malá část se hlásila k pravosláví. Náboženství je odlišovalo nejen od židů, ale i od Maďarů, protože ti byli buď římskými katolíky, anebo kalvinisty. Necítili se ale ve své většině být ani Rusy, ani Ukrajinci, ba ani Rusíny ve smyslu nějaké nezávislé národní identity, tj. příslušnosti k svébytnému rusínskému národu.

¹ O tom, že díl 5/2 OSNND vyšel až po zániku druhé republiky, svědčí heslo Slovensko, kde je již výklad doveden až ke vzniku samostatného státu – viz tamtéž, s. 1418.

² OSNND, díl VI, sv. 2, Praha 1943, s. 1310.

Zatímco ruský (velkoruský) směr postupně slábl a po roce 1945 zcela zanikl, soupeření ukrajinského a autochtonního rusínského směru pokračuje do značné míry až dodnes.¹ Historik stojí před těžkým problémem, protože už volba termínů jej objektivně vtahuje do rusínsko-ukrajinského sporu.² Z tohoto důvodu je nezbytné vysvětlit používání některých pojmů: v této práci používáme pojmy „Rusín“, „rusínský“ pro označení slovanského obyvatelstva Podkarpatské Rusi jednak obecně, jednak v případech, kdy se buď toto obyvatelstvo považuje za zvláštní, od Rusů i Ukrajinců odlišný slovanský národ, a jednak v případech, kdy jde o slovanské etnikum národnostně nevyhraněné (tj. nemající ještě jasnou identitu). Pouze a výhradně v případech, kdy se obyvatelstvo identifikovalo s ukrajinským (popř. ruským) směrem a má tedy jasnou ukrajinskou (resp. ruskou) národní identitu, používáme pojmy „Ukrajinci“ a „ukrajinský“ (popř. „Rusové“ a „ruský“). Totéž platí ohledně označení jazyka. Pojmem „rusínský jazyk“ rozumíme jednak soubor dialektů, kterým obyvatelstvo oblasti mluví, jednak jazyk zaváděný v meziválečném období do škol. Jde-li evidentně o spisovný ruský či ukrajinský jazyk, který byl zaveden do školy nebo nějaké kulturní organizace, pak hovoříme o ruských či ukrajinských školách, ruském či ukrajinském jazyku, ruské či ukrajinské organizaci atd. Jazykové otázky bude rovněž věnována zvláštní kapitola s ohledem na problematiku úředního jazyka Podkarpatské Rusi. Autoři jsou si vědomi, že uvedený přístup nepochybně neuspokojí všechny čtenáře, zejména ne ty, kteří sami zastávají rusínský nebo ukrajinský směr.

Při psaní práce se vyskytly problémy technické povahy. Šlo především o způsob psaní osobních a zeměpisných názvů a o způsob citace prací napsaných v ruštině a ukrajinštině. Jména některých osob se nám dochovala v různých jazykových mutacích, přičemž jedno a totéž jméno se často vyskytuje v různých formách. Jde jednak o důsledek pomad'arš'ťování jmen před rokem 1918, ale také o opačný proces („odmad'arš'ťování“) po roce 1918 (např. maďarsky Bródy, ale i rusínsky Brodij, maď. Oreszt Szabó i rus. Orest Szabov). Běžně také kolísá ruská, resp. ukrajinská a česká forma (např. Josif Kaminskij, i Josef Kaminský). Problémem je někdy také přepis ruských a ukrajinských jmen do latinky, který nebyl a vlastně ani dnes není jednotný. Např. ukrajinské Г, г bylo (a je) někdy přepisováno jako G – zřejmě pod vlivem ruštiny, jindy jako „H“ – podle výslovnosti. Přepis jména Гранчак proto nacházíme jednou jako Grančak, jindy jako Hrančak. Ukrajinská samohláska И, и byla zase – opět pod vlivem ruštiny – přepisována zpravidla jako „i“, jindy správně jako „y“. Při přepisu se v zásadě přidržujeme úzu, který je uveden v příloze k oficiálním „Pravidlům českého pravopisu“, ovšem s určitými odchylkami. Tam, kde se běžně vyskytují dvě formy téhož jména psané různým způsobem, je uveden obojí přepis, aby bylo zřejmé, že jde o tutéž osobu. Názvy prací uvádíme v ruském či ukrajinském originále v cyrilici tam,

¹ Rusíni jako samostatný národ nebyli v SSSR uznáváni a nejsou jako národ uznáváni ani v současné samostatné Ukrajině, byť jazyk Rusínů byl na sklonku vlády prezidenta Juščenka uznán jako jeden z „místních jazyků Ukrajiny“. Kodifikace rusínštiny sice byla provedena, ale nebyla všeobecně přijata všemi stoupenci rusinismu na Slovensku, Podkarpatské Rusi a v Polsku. Na Slovensku je uznávána jak ukrajinská, tak rusínská národnost a každý se může svobodně rozhodnout, k jaké národnosti se bude hlásit. Spory mezi Rusíny a Ukrajinci proto na veřejnosti probíhají spíše na Slovensku. Hlavní dobou konfliktu jak na Slovensku, tak na Podkarpatské Rusi byla 90. léta 20. století.

² Na tuto skutečnost poukázal Peter Švorc – viz jeho práci *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou*. Universum, Prešov 2003, s. 9.

kde se na ně poprvé odkazuje, a potom v přepisu do latinky. Vlastní jména, která již v českém prostředí zdomácněla ve formě odpovídající českému pravopisu, ponecháváme ve zdomácnělé formě. Píšeme proto např. Vološin, i když správná transkripce z ukrajinštiny by měla být Vološyn (ukrajinsky: Волошин).

U zeměpisných jmen se setkáváme v literatuře běžně s názvy maďarskými, českými, ruskými a ukrajinskými, případně též rumunskými. V této práci používáme české názvy používané v letech 1919–1939. Ve většině případů byl už v meziválečném období český název odvozen od formy, kterou používalo místní slovanské obyvatelstvo, a proto se zásadně neliší od současného ukrajinského názvu. Tam kde se názvy už před válkou lišily (např. Královo nad Tisou – Королево/Korolevo), anebo byl po roce 1945 zaveden nový, odlišný název (Volové/Воловое – Міжгір'я/Міжгір'я, Севлюш/Севлюш – Виноградів/Виноградів, resp. poruštěná forma Vinogradov či Vinogradovo), je ukrajinský (nový) název uveden v závorce. Ukrajinské koncovky, zaváděné v rámci ukrajinizace místo do té doby používaných názvů (např. Мукачеве/Mukačeve místo Mukačevo, Берегове/Berehove místo Berehovo), přitom v textu ignorujeme. Staré maďarské názvy jsou uvedeny v závorce jen v tom případě, kdy je řeč o uherském nebo horthyovském období (např. Berehovo – maď. Beregszász, Mukačevo – maď. Munkács, Užhorod – maď. Ungvár). Rumunské názvy jsou uvedeny v závorce u názvů míst, které sévreskou smlouvou připadly Rumunsku.

Autoři na tomto místě chtějí poděkovat Hlávkově nadaci za poskytnutí finančních prostředků na výzkum v ukrajinských archivech a knihovnách. Zásahu na projektu má i někdejší předseda České besedy ve Lvově Ing. Evžen (Jevhen) Topinka, který bohužel nenadále zemřel v létě 2011. Děkujeme rovněž pracovníkům Státního archivu Zakarpatské oblasti (Державний архів Закарпатської області/ Deržavnyj archiv Zakarpatskoj oblasti – DAZO) v Užhorodě, pobočka v Berehovu, kteří nám byli nápomocní při vyhledávání materiálů.

Předmluva k druhému vydání

V roce 2010 udělil Národohospodářský ústav Josefa Hlávky grant na výzkum hospodářského, sociálního a kulturního vývoje Podkarpatské Rusi v letech 1919–1939 s primárním zaměřením na roli českých úředníků v tomto vývoji. V rámci tohoto výzkumu oba autoři této knihy podnikli několik výzkumných cest na Podkarpatskou Rus, přičemž se především zaměřili na studium materiálů v Státním oblastním archivu Zakarpatské oblasti (Deržavnyj archiv Zakarpatskoj oblasti) v Užhorodě a jeho pobočce v Berehovu. Výsledkem výzkumu byla publikace popisující stručně vývoj Podkarpatské Rusi v meziválečném období.¹

Národohospodářský ústav Josefa Hlávky je nadací (Nadání Josefa, Marie a Zdenky Hlávkových) a podle svých stanov vydávané knihy nedodává do distribuční sítě: publikace ústavu jsou především určeny pro knihovny a odborné instituce, zájemcům z řad jednotlivců jsou přístupny jen omezeně. Kniha o Podkarpatské Rusi se setkala s neočekávaným zájmem veřejnosti a její omezený náklad byl tak brzy vyčerpán. Hlávková nadace ale umožňuje autorům, aby texty v takovém případě vydali znovu sami v jiném nakladatelství. Oba autoři jsou proto velmi rádi, že nakladatelství Vyšehrad projevilo v roce 2016 o práci zájem a rozhodlo se ji znovu vydat.

Nové vydání knihy není úplně totožné s původním textem z roku 2013. I když na celkovém charakteru práce nebylo třeba nic měnit, bylo třeba především zohlednit řadu nových prací vydaných doma i v zahraničí v letech 2013–2015 a také nové výsledky bádání v tuzemských a zahraničních archivech. Nové zpracování látky také poněkud rozšířilo časový rámec: více prostoru je věnováno dějinám Podkarpatské Rusi ve druhé polovině 19. století a bezprostředně před rokem 1914, a rovněž událostem v letech 1939–1945, tj. v době maďarské okupace, a okolnostem, za nichž byla Podkarpatská Rus připojena k SSSR. Práce se také více soustředila na politické dějiny a národotvorný vývoj. Rozšířena byla rovněž obrazová a dokumentační příloha.

Autoři knihy děkují také tímto recenzentům textu za cenné připomínky.

¹ Rychlík, J. – Rychlíková, M.: Hospodářský, sociální, kulturní a politický vývoj Podkarpatské Rusi 1919–1939. Studie Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky, č. 3/2013, Praha 2013.

HISTORIOGRAFIE PRACÍ O PODKARPATSKÉ RUSI

Dosavadní práce o dějinách Podkarpatské Rusi si všimaly především politického vývoje a zahraničněpolitických otázek, tj. problematiky začlenění Podkarpatské Rusi do Československa, okupace Podkarpatské Rusi Maďarskem v březnu 1939 a připojení území k sovětské Ukrajině, tj. její anexi do SSSR.¹

Práce o připojení Podkarpatské Rusi a situaci v této zemi vznikaly již v meziválečném období.² Rada prací si pak všímala politického, hospodářského a sociálního rozvoje v rámci Československé republiky.³ Byly publikovány i vzpomínky účastníků na události let 1918–1920.⁴ Podkarpatská Rus byla ztvárněna v literatuře i reportážích českých spisovatelů, z nichž mnohé mají i dnes svou vypovídací hodnotu.⁵ V meziválečné době také vycházely monografie týkající se jednotlivých oblastí Podkarpatské Rusi, a rovněž řada turistických průvodců.⁶

¹ K české a slovenské historiografii o Podkarpatské Rusi viz obecněji: Harna, J.: Česká a slovenská historiografie a publicistika o Podkarpatské Rusi. In: Česko-slovenská historická ročenka, Brno 1997, s. 13–19.

² Nečas, J.: Ukrajinská otázka. Brno 1918, týž: Prosím za jeden slovanský národ, Brno 1919, týž: Uherská Rus a česká žurnalistika. Užhorod 1919, týž: K připojení Podkarpatské Rusi k Československé republice. In: Naše doba, 1929, s. 452–456, Korduba, M. – Gozdawa, O.: Uherská Ukrajina. Čas, Kyjev – Praha 1919, Krofta, K.: Podkarpatská Rus a Československo. Praha 1935 (2. nezměněné vydání Česká expedice, Praha 1995), Raušer, A.: připojení Podkarpatské Rusi k Československé republice. In: Zatloukal, J. (ed.): Podkarpatská Rus. Otázky politické, hospodářské, sociální, historické. Klub přátel Podkarpatské Rusi, Bratislava 1936, s. 60–72, Hatalak, P.: Jak vznikla myšlenka připojení Podkarpatskou Rus k ČSR. Užhorod 1936.

³ Brandejs, J.: Vývoj politických poměrů na Podkarpatské Rusi v období 1918–1935. In: Zatloukal, J. (ed.): Podkarpatská Rus. Otázky politické, hospodářské, sociální historické. Klub přátel Podkarpatské Rusi, Bratislava 1936, s. 72–90, Drahný, V.: Podkarpatská Rus. Její přírodní a zemědělské poměry. Praha 1921; Macháček, L.: Hospodářsko-technické problémy Podkarpatské Rusi. In: Zatloukal, J. (ed.): Podkarpatská Rus. Otázky politické, hospodářské, sociální historické. Klub přátel Podkarpatské Rusi, Bratislava 1936, s. 107–117; Kubijovyč, V.: Pastýřský život na Podkarpatské Rusi. In: Zatloukal, J. (ed.): Podkarpatská Rus. Otázky politické, hospodářské, sociální historické. Klub přátel Podkarpatské Rusi, Bratislava 1936, s. 117–128; Jirkovský, J.: Pozemková reforma na Podkarpatské Rusi. In: Zatloukal, J. (ed.): Podkarpatská Rus. Otázky politické, hospodářské, sociální historické. Klub přátel Podkarpatské Rusi, Bratislava 1936, s. 145–149 (dále cit. jen jako „Podkarpatská Rus“), Špála, F. J.: Domácký průmysl na Podkarpatské Rusi. In: Podkarpatská Rus, s. 152–158; Mikulaninec, Š.: Zdravotnictví a sociálně zdravotní poměry na Podkarpatské Rusi. In: Podkarpatská Rus, s. 168–173; Reich, E.: Zemědělské školství a vyučování na Podkarpatské Rusi. In: Podkarpatská Rus, s. 266–269; Wiesner, F.: Z přírodního bohatství Podkarpatské Rusi. In: Podkarpatská Rus, s. 319–322.

⁴ Каминский, Й. История центральной русской народной рады. Ужгород 1928/Kaminskij, J.: Istorija centralnoj ruskoj narodnoj rady. Užhorod 1928, Русак, Й.: Воспоминания. Ужгород 1938/Rusak, J.: Vospominanja. Užhorod 1938.

⁵ Viz zejména: Olbracht, I.: Hory a staletí. 2. vyd., Praha 1935 (1. vyd. Praha 1934).

⁶ Kadlec, K.: Podkarpatská Rus. Praha 1920, Chmelař, J. – Klíma, S. – Nečas, J.: Podkarpatská Rus. Orbis, Praha 1923, Kochannyj-Goralčuk, K.: Podkarpatská Rus v minulosti a přítomnosti. Praha 1931.

Po roce 1945, resp. zejména po roce 1948, z pochopitelných důvodů nebyl příliš velký zájem o studium dějin tohoto regionu, protože nebylo politicky vhodné připomínat, že toto území někdy patřilo k Československu. Problematice připojení Podkarpatské Rusi a jejího sociálního rozvoje se věnovali nejdříve sovětští historici, především ukrajinští. Jejich pohled na důvody připojení území k Československu byl samozřejmě politicky utilitární: na Podkarpatské Rusi (Zakarpatské Ukrajině) proběhla již v roce 1919 socialistická revoluce (v rámci revoluce v Maďarsku) a byla zde nastolena sovětská moc. Za účelem zabránění rozvoje revoluce imperialistické síly Dohody souhlasily s připojením území k Československu, v čemž měly podporu místní buržoazie.¹ Prakticky ve všech pracích se objevuje tvrzení, že k připojení Podkarpatské Rusi k Československu došlo proti vůli domácího obyvatelstva, zatímco připojení k Ukrajině SSR v roce 1944 je naopak vydáváno za vůli lidu.² Dnes již nelze říci, do jaké míry tato tvrzení vyjadřovala skutečně názor autora a do jaké šlo o nutnou „úlitbu bohům“. Pokud jde o meziválečné období, sovětští historici je opět líčili především jako období sociálních bojů vedených komunisty. Vyzdvihovala byla také účast části místního obyvatelstva v bojích maďarské rudé armády.³ V těchto pracích se důsledně hovoří o místním obyvatelstvu jako o ukrajinském. Důvody byly dva: jednak oficiální sovětská etnologie až do šedesátých let vycházela ze Stalinovy definice národa, který byl určen objektivními znaky,⁴ přičemž byla zcela ignorována otázka subjektivního vědomí každého člověka, která je ve skutečnosti rozhodující. Druhý důvod byl politický: jen pokud bylo obyvatelstvo jednoznačně označeno za ukrajinské, bylo možno odůvodnit připojení Podkarpatské Rusi k sovětské Ukrajině v roce 1944 (formálně 1945).⁵

Návrat Podkarpatské Rusi do české a slovenské historiografie byl velmi pomalý. V padesátých letech byly nejprve přeloženy do češtiny nebo slovenštiny některé práce,

¹ Шевченко, Ф. П.: Боротьба за Радянську владу на Закарпатській Україні. Київ 1950/Ševčenko, F. P.: Borot'ba za Rad'janskuju vladu na Zakarpatskoj Ukrajinі. Kyjiv 1950, Мельникова, И. Н. Как была включена Закарпатская Украина в состав Чехословакии в 1919 году. Ученые записки Института славяноведения, т. III., Москва 1951/Mel'nikova, I. N.: Kak byla vključena Zakarpatskaja Ukrajinа в состав Čechoslovakiji v 1919 g.? Učenyje zapiski Instituta slavjanovedenija, t. III, Moskva 1951, Усенко, В. В. Вплив Великої Жовтвеної соціалістическої революції на розвиток революційного руху в Закарпатті в 1917–1919 роках. Київ 1955/Usenko, V. V.: Vplyv veľikoj Žovtvenoj socialističkoj revoljuciji na rozvytok revoljucijnogo ruchu v Zakarpattii v 1917–1919 rr. Kyjiv 1955.

² Viz např. práci Mikoly Arsentjeva a kol. „Cestou ke štěstí“ – Шляхом до щастя. Нариси Історії Закарпаття. Карпати, Ужгород 1973/Šljachom do ščastja. Narysy Istorii Zakarpattja. Karpaty, Užhorod 1973, s. 94, s. 171–172 (dále cit. jen jako „Šljachom do ščastja). Jednoznačně ideologické hodnocení je zřejmě už z porovnání názvu kapitoly o československém období s názvem kapitoly o létech 1944–1973: „Léta československého buržoazního panství“ (Roki čechoslovackogo buržuaznogo panuvannja – s. 97–123), zatímco období let 1944–1945 je nazváno „V jednotné rodině sovětských národů“ (V edinnij simj radjanskych narodiv – s. 162–176).

³ Přehled hlavních ukrajinských a ruských prací na toto téma a jejich hodnocení viz Danilák, M.: Ukrajinská historiografie po 2. svetovej vojne o dejinách Podkarpatskej Rusi. In: Česko-slovenská historická ročenka. Brno 1997, s. 21–24. Ohledně historiografie Podkarpatské Rusi viz též: Данилюк, Д. Д.: Історіографія Закарпаття в новітній час (1917–1985), Львів 1987/Daniljuk, D. D.: Istoriografija Zakarpattja v novitnij čas (1917–1985), Lviv 1987, též Гранчак, И – Балагури, Е. – Грицак, И. – Илько, В. – Поп, И.: Нариси історії Закарпаття. Ужгородський державний університет, Ужгород/ Hrančak, I. – Balahuri, E. – Hrycak, I. – Il'ko, V. – Pop, I.: Narysy Istorii Zakarpattja, Užhorodski Deržaven Universytet, Užhorod 1995, s. 12–26.

⁴ Stalin, J. V.: Spisy. Zv. 2, Bratislava 1954, s. 303.

⁵ Oficiální interpretace připojení Podkarpatské Rusi viz Евсеев, И. Ф.: Народные комитеты Закарпатской Украины – органы государственной власти (1944–1945 гг.) Москва 1954/Jevsejev, I. F.: Narodnyje komitety Zakarpatskoj Ukrajinы – organy gosudarstvennoj vlasti (1944–1945 gg.). Moskva 1954.

které původně vyšly v SSSR.¹ Vlastní práce se objevují teprve od konce padesátých let. Hodnocení jednotlivých událostí je zcela shodné s pohledy sovětských historiků, což s ohledem na politické poměry v tehdejší Československu jistě není nijak překvapující. Vojenský historik Miroslav Rázek se věnoval vojenskému aspektu bojů na Podkarpatské Rusi proti Maďarské republice rad, přičemž v souladu s dobovým hodnocením stál samozřejmě jednoznačně na straně maďarských komunistů přinášejících v této interpretaci podkarpatoruskému lidu revoluci a pokrok.² Některé závěry jsou přesto kuriózní. Rázek např. napsal, že „vpád československých vojsk na Zakarpatsko uvítala jedině místní nacionalistická buržoazie,³“ aniž si zřejmě uvědomil, že v roce 1919 se o žádné rusínské buržoazii nedá hovořit a maďarská buržoazie v podkarpatoruských městech československé vojsko rozhodně nevítila. V linii sovětských autorů jsou plně i práce J. Plevy a Ivana Krempe, které se věnují především komunistickému hnutí na Podkarpatské Rusi.⁴ Krempa uveřejnil v roce 1978 i samostatnou studii věnovanou připojení Podkarpatské Rusi k Československu.⁵ Linie je obdobná jako u studie I. Melnikové vydané o více než dvě desetiletí dříve: připojení Podkarpatské Rusi k Československu je opět posuzováno primárně z hlediska tehdejší komunistické revoluce v Uhrách (Maďarské republiky rad), čili jako zásah československé buržoazní vlády proti revolučnímu hnutí. Krempa na rozdíl od Rázka ovšem lépe využil původní prameny z československých archivů a rovněž volil obezřetnější formulace ohledně vztahu místního obyvatelstva k československé moci. Poněkud dvojznačně a opatrně napsal, že „o osudu Zakarpatska bylo rozhodnuto bez lidu a proti vůli lidu.“⁶ Tato ideologická floskule obsahovala ve skutečnosti jeden správný postřeh, totiž, že rusínské obyvatelstvo bylo s ohledem na převládající negramotnost a neustálé střídání vlád v letech 1918–1920 pasivní. Krempova studie byla na dlouhou dobu poslední větší prací na téma Podkarpatské Rusi. Teprve v roce 1988, v době československé „perestrojky“, se objevila studie P. Mosného o problematice autonomie tohoto území.⁷

Kromě zapojení Podkarpatské Rusi byla českou a slovenskou historiografií pozornost věnována částečně také vzniku autonomní vlády Podkarpatské Rusi, Vídeňské arbitráži a zániku republiky, tj. březnovým událostem roku 1939.⁸ Vídeňská arbitráž

¹ Melnikova, I. N.: Ako bola Zakarpatská Ukrajina včleněná v r. 1919 do Československa. In: Sovětská věda, Historie, roč. II, 1952, s. 615–643. Jevsejev, I. F.: Z dějin Zakarpatské Ukrajiny. Praha 1956 (jde o překlad ruské knihy o národních výborech na Zakarpatské Ukrajině uvedené v předešlé poznámce).

² Rázek, M.: Okupace Zakarpatské Ukrajiny československým vojskem na jaře 1919. Historie a vojenství, 1960, č. 1, s. 51–87.

³ Rázek, M.: cit. práce, s. 84.

⁴ Pleva, J.: Príspevok k dejinám boľševizácie KSČ na Slovensku a na Zakarpatsku. Bratislava 1962, Krempa, I.: K prosincové stáve roku 1920 a založení KSČ na Zakarpatské Ukrajině. Praha 1958, týž: Příspěvek ke vzniku KSČ na Zakarpatské Ukrajině. Praha 1970, týž: Za internacionálnu jednotu revolučného hnutia v Československu. Podiel slovenského a zakarpatského robotníckeho hnutia na vzniku KSČ. Pravda, Bratislava 1975.

⁵ Krempa, I.: Připojení Zakarpatské Ukrajiny k Československu. Československý časopis historický, roč. 26, 1978, č. 5, s. 713–739.

⁶ Tamtéž, s. 724.

⁷ Mosný, P.: Vývoj právnej úpravy autonómneho postavenia Zakarpatskej Ukrajiny v predmníchovskej ČSR. In: Nové obzory, 30, 1988, s. 31–49.

⁸ Lukeš, F.: Podivný mír. Svoboda, Praha 1968, s. 240–247; Fano, Š.: Zakarpatská Ukrajina v politických kalkuláciách susedných štátov v období Mníchova po marec 1939. Slovanské štúdie – Historia, 1971, s. 61–69; Ковач, А. Становище закарпатських Українців (Русинів) і занепад першої ЧСР. Наукової збірник Музея української культури у Свіднику, 1972, кн. 1/Коваč, А.: Stanovyšče zakarpats'kych Ukrajiniv (Rusininiv) i zaneпад peršoj ČSR. In: Naukovej zbirnyk Muzeja ukrajins'koj kultury u Svidniku, 1972, kn. 1, s. 7–35.

byla předmětem řady prací slovenských historiků, kteří ji ovšem zkoumali jen z hlediska územních ztrát Slovenska. Zatímco ukrajinská (sovětská) historiografie věnovala poměrně velkou pozornost období maďarské vlády na Podkarpatské Rusi během druhé světové války a tamnímu odboji (který často přeceňovala), čeští a slovenští historici se tomuto problému raději vyhýbali.¹ Jeho zpracování by ostatně ani nebylo technicky možné, protože pro zahraniční badatele byly archivní prameny z Podkarpatské Rusi nacházející se na sovětském území nepřístupné.²

V zahraničí věnoval Podkarpatské Rusi velkou pozornost Paul Robert Magocsi, pozdější dlouholetý profesor na kanadské Torontské univerzitě, kde se stal vedoucím katedry ukrajinských studií (Chair of Ukrainian Studies). Magocsi, po matce původem z Podkarpatské Rusi (byť sám se narodil v USA), se již ve své dizertaci zabýval problematikou identity podkarpatoruského obyvatelstva³ a tématu Rusínů se věnoval opakovaně i později.⁴ Dějinami Židů na Podkarpatské Rusi se zabýval izraelský historik Yeshayahu Andrej Jelinek, původem ze Slovenska.⁵

Po rozpadu Sovětského svazu a vzniku samostatné Ukrajiny došlo samozřejmě i v ukrajinské historické literatuře k přehodnocení některých kategorických soudů. V rámci samostatné Ukrajiny je dnes pochopitelně akcentována myšlenka ukrajinské státnosti, která je hledána i v rámci vývoje Podkarpatské Rusi. Dějiny Ukrajiny před druhou světovou válkou jsou pojímány jako dějiny Ukrajinců v různých státních útvarech (na sovětské Ukrajině, tj. v rámci SSSR, v Polsku, Československu a Rumunsku). Zapojení Podkarpatské Rusi do Československa v roce 1919 je zpravidla hodnoceno jako v dané situaci optimální řešení.⁶ Z hlediska státoprávního vývoje Ukrajinců je proto v zásadě pozitivně hodnoceno také období autonomie Podkarpatské Rusi (1938–1939): autonomie je chápána jako forma ukrajinské státnosti.⁷ Anexe Podkarpatské Rusi do SSSR je zpravidla vnímána rozporně. Ukrajinští historici sice v zásadě uznávají, že rozhodnutí prvního sjezdu Národních výborů Zakarpatské Ukrajiny z 26. listopadu 1944 o připojení oblasti k sovětské Ukrajině mělo legitimitu více než problematickou, na druhé straně ale zpravidla oceňují skutečnost, že tímto aktem

¹ O ukrajinských a ruských pracích na toto téma viz Danilák, M.: cit. práce, s. 25.

² Autoři této práce se měli možnost o tom sami přesvědčit na konci osmdesátých let 20. století, tedy již v době sovětské „perestrojky“. Pobočka Státního archivu Zakarpatské oblasti v Berehovu byla kromě toho nepřístupná už z toho důvodu, že město Berehovo se nacházelo v pohraničním pásmu (i když šlo o hranici se spřáteleným Maďarskem!) a cizinci do něj neměli bez zvláštního povolení přístup.

³ Rozšířenou tištěnou verzi Magocsiho dizertační práce viz: Magocsi, Paul Robert: *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus' 1848–1948*. Harvard University Press, Cambridge, 1978.

⁴ Magocsi, Paul Robert: *The Language Question Among the Subcarpathian Rus*. 2. ed., Fairview, Carpatho Rusyn Research Center, 1987, též: *The People from Nowhere: an Illustrated History of Carpatho Rusyns*. Vasil Paďak, Užhorod 2007 (vyšlo také ukrajinsky, slovensky a česky), též: *Rusini a jejich vlast*. Česká expedice, Praha 1996.

⁵ Jelinek, Yeshayahu A.: *The Carpathian Diaspora. The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo 1848–1948*. Columbia University Press, New York 2007.

⁶ Гранчак, И. – Балагури, Е. – Грицак, И. – Илько, В. – Поп, И.: *Нариси історії Закарпаття*. Том 2 (1918–1945), Ужгородський Державний Університет – Інститут Карпатознавства, Ужгород 1995/Гранчак, I. – Balahury, E. – Hrycak, I. – Ijko, V. – Pop, I.: *Narysy istorii Zakarpattja*, tom II., Užhorodskyj deržavnyj universytet – istytut Karpatoznavstva, Užhorod 1995, s. 105.

⁷ Болдыжар, М.: *Закарпаття між двома світовими війнами*. Ужгород 1993/Boldyžar, M.: *Zakarpattja miž dvoma svitovymi vijnamy*. Užhorod 1993. Rozbor ukrajinských prací z období po rozpadu SSSR viz Danilák, M.: cit. práce, s. 26–27.

bylo dokončeno sjednocení Ukrajinců do jediného celku – byť jen v rámci Ukrajinské sovětské socialistické republiky.

Uceleným pokusem o nový ukrajinský pohled na dějiny Podkarpatské Rusi v československém (ale také válečném maďarském) období je druhý díl práce *Narys istorii Zakarpattja* (Náčrt dějin Zakarpatska) vydaný v Užhorodě 1995. Autorský kolektiv pod vedením Ivana Grančaka (Hrančaka) se snažil o maximální objektivitu.¹ Na rozdíl od starších prací autoři vidí československé období z hlediska vývoje oblasti celkem pozitivně, především ve školské a kulturní oblasti.² Autoři mimo jiné zpochybnili, že by deklarace a žádost o připojení Podkarpatské Rusi k Sovětské Ukrajině, schválená na sjezdu delegátů národních výborů v Mukačevu 17. listopadu 1944, vznikla skutečně na sjezdu, a docházejí k závěru, že byla vytvořena předem v Moskvě.³ Další práci na toto téma vydal Ústav slavistiky (Institut slavjanovedenija) Ruské akademie věd. Jde o knihu Andreje Puškaše „Civilizacija ili varvarstvo. Zakarpattje 1918–1945.“⁴ Autor bohatě čerpal z maďarské literatury a budapeštských archivů, nicméně literaturu českou a slovenskou využil v minimální míře a materiály z českých archivů nepoužil vůbec. Práce, která je částečně polemikou s „Narysy istorii Zakarpattja“, je nepochybně cenná, především pokud jde o výklad událostí let 1918–1919 a horthyovského období (1939–1944). Autor se snažil o objektivní pohled na horthyovské období, nicméně v popisu československého období místy mechanicky převzal některá hodnocení autorů sovětské éry, včetně naprosto nepodloženého tvrzení o snaze pražské vlády čechizovat Podkarpatskou Rus.⁵ Obhájuje také problematiku tvrzení o spontánní vůli obyvatelstva po spojení se Sovětskou Ukrajinou na podzim 1944. Kromě toho práce obsahuje i některé faktografické chyby tam, kde se autor dotýká českých a slovenských dějin.⁶

Mnohem menší pozornost byla naproti tomu vždy věnována ekonomickým otázkám a otázkám sociálního a kulturního vývoje, resp. problematice proměn národnostní identity slovanských obyvatel oblasti. V uvolněnější atmosféře druhé poloviny šedesátých let vznikla o hospodářských a sociálních poměrech studie Vlastislava Kroupy.⁷ Práce je poplatná době, nicméně obsahuje čísla a statistické údaje použitelné i dnes. Kroupova práce byla na dlouhou dobu první a současně i poslední prací na toto téma. Počátkem roku 1993 byla na Filozofické fakultě Univerzity Komenského obhájena dizertační

¹ Гранчак, И. – Балагури, Е. – Грицак, И. – Илько, В. – Поп, И.: Нариси історії Закарпаття. Том 2 (1918–1945), Ужгородський Державний Університет – Інститут Карпатознавства, Ужгород 1995. Dále citováno jen jako: *Narys Istorii Zakarpattja II.*

² *Narys Istorii Zakarpattja II.*, s. 349–361.

³ Tamtéž, s. 596.

⁴ Пушкаш, А.: Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918–1945. Издательство Европа, Москва 2006. Dále název citován v přepisu latinkou: Puškaš, A.: *Civilizacija ili varvarstvo. Zakarpattje 1918–1945.* Izdatel'stvo Evropa, Moskva 2006.

⁵ Tamtéž, s. 97–98.

⁶ Autor na s. 21 uvádí nesprávné datum vystoupení českých poslanců na říšské radě s deklarací o nutnosti spojení českých zemí se Slovenskem (29. 5. 1917 místo správného 30. 5. 1918) a nesprávné datum podpisu Pittsburské dohody (13. 5. 1918 místo správného 30. 5. 1918), na s. 20 zaměnil Český komitét zahraniční, založený v Londýně v roce už roku 1915, s Československou národní radou, vzniklou o rok později v Paříži (uvádí rok 1916 jako rok vzniku České národní rady – instituce s takovým názvem ale v exilu neexistovala). Omylem je uvedeno, že Jihošlovanská národní rada vznikla 16. 8. 1918 v Lublině, místo v Lublani (s. 22).

⁷ Kroupa, V.: *Hospodářské a sociální poměry na Zakarpatské Ukrajině v období kapitalistického Československa.* In: *Nové obzory*, 9, 1967, s. 66–90.

práce Juraje Žadanského s názvem *Hospodársky a sociálny vývoj Podkarpatskej Rusi*, která je podle všeho jedinou monografií na uvedené téma, která byla zatím napsána.¹ Žadanský využil řadu dílčích odborných článků o hospodářské situaci Podkarpatské Rusi napsaných v meziválečném období.² Pokud jde o hospodářský vývoj Podkarpatské Rusi, došel k závěru, že k podstatnějšímu rozvoji hospodářství v rámci Československa nedošlo, nicméně i tak bylo začlenění oblasti do Československa v dané situaci především pro rusínské obyvatelstvo ideálním řešením.³ Práce Žadanského, vycházející i z původních pramenů uložených ve Státním archivu Zakarpatské oblasti v Berehovu, je materiálově velmi cenná a je škoda, že nikdy nevyšla tiskem.

Úloze Čechů na Podkarpatské Rusi byla doposud rovněž věnována poměrně malá pozornost, přičemž hodnocení podléhalo politickým potřebám. Je celkem samozřejmé, že v rámci první republiky byla tato role u nás hodnocena vysoce pozitivně.⁴ Historik a diplomat Kamil Krofta se také snažil najít stopy činnosti Čechů na Podkarpatské Rusi už před rokem 1918, resp. 1914, byť tento pokus je třeba hodnotit jako značně problematický.⁵ Sovětská (sověto-ukrajinská) literatura v poválečném období hodnotila úlohu Čechů v zásadě negativně: objevuje se v ní dokonce absurdní tvrzení o tom, že pomocí českých škol chtěla pražská vláda čechizovat rusínské obyvatelstvo.⁶ Také v českém a slovenském prostředí se objevil znovu zájem o Podkarpatskou Rus a v důsledku tohoto zájmu i pokusy zhodnotit úlohu Čechů v tomto regionu. Jaromír Hořec vydal řadu vzpomínek českých úředníků, finančních strážníků, četníků atd. na své působení na Podkarpatské Rusi. Většinou těchto prací ovšem chybí kritický přístup.⁷ Současní ukrajinští autoři považují roli Čechů za přínosnou, byť nezastírají ani její problematičtější stránky.⁸

V České republice neexistuje vědecká instituce, která by se soustavně věnovala dějinám Podkarpatské Rusi. Národní archiv České republiky (NA ČR), kde se Podkarpatskou Rusí zabývá David Hubený, věnoval Podkarpatské Rusi jeden tematický

¹ Žadanský, J.: *Hospodársky a sociálny vývoj Podkarpatskej Rusi*. Dizertačná práca. Strojopis. FF UK Bratislava 1993, 258 s. Dizertace je k dispozici v knihovně Filozofické fakulty UK v Bratislavě.

² Musil, J. (ed.): *Technické práce v zemi podkarpatoruské*. Užhorod 1933. Kochannyj, C.: *O Podkarpatské Rusi*. MŠANO, Praha 1929, týž Kochannyj-Goralčuk, K.: *Podkarpatská Rus v minulosti a přítomnosti*. Státní nakladatelství, Praha 1931. Vyšla rovněž řada článků v odborných časopisech – viz Žadanský, J.: cit. práce, s. 214. Různé drobné články byly publikovány rovněž v Příloze k Úředním novinám civilní správy Podkarpatské Rusi, roč. 1922.

³ Žadanský, J.: cit. práce, s. 203.

⁴ Pozitivně českou úlohu hodnotil v interview pro Lidové noviny počátkem roku 1939 i předseda autonomní podkarpatoruské vlády Augustin Vološin. Také při příležitosti voleb do autonomního sněmu (12. února 1939) se v Lidových novinách objevil úvodník hrdě vyhlášující, že Češi se rozhodně za svou činnost v posledních dvaceti letech nemusejí stydět, ba naopak, mohou být na ni hrdí. Viz Lidové noviny, 1. 1. 1939 a 13. 2. 1939, s. 1.

⁵ Krofta, K.: *Čechoslováci a Podkarpatská Rus*. In: *Podkarpatská Rus*. Praha 1936, s. 19–29.

⁶ Viz např.: Хланта, О. В. Из історії колоніальної політики чеської буржуазії на Закарпатті в 20 роках XX ст./Chlanta, O. V.: *Iz istorii kolonial'noj polityky čes'koj buržoazii na Zakarpatti v 20-rokach XX. st.* In: *Наукові записки Ужгородського державного університету / Naukovi zapiski Užhorodskoho deržavnoho universytetu*, 36, Užhorod 1958. I. F. Jevsejev popsal „čechizaci“ takto: „Úsilí o čechizaci zesílilo zejména od roku 1935. Čeština byla prohlášena za státní jazyk, v úřadech a v armádě bylo dovoleno mluvit jen česky, na všech středních školách se vyučovalo českému jazyku.“ Viz Jevsejev, I. F.: *Narodnyje komitety Zakarpatskoj Ukrainy – organy gosudarstvennoj vlasti (1944–1945 gg.)*. Moskva 1954. Cit. podle českého překladu: Jevsejev, I. F.: *Z dějin Zakarpatské Ukrajiny*. SNPL, Praha 1956, s. 32.

⁷ Viz např. Hořec, J.: *Země naděje*. Praha 1995, Pilátová, A.: *Pod Karpaty svítá*. Praha 1992.

⁸ *Narys Istoriji Zakarpattja II.*, s. 349–361.

svazek své odborné publikace *Paginae historiae*.¹ Na Slovensku se problematice věnují pracovníci Prešovské univerzity. Moderními dějinami tohoto regionu se zde nyní zabývá hlavně Peter Švorc, autor několika monografií.² Prešovská univerzita uspořádala 9. dubna 1997 ve spolupráci s Česko-slovenskou/Slovensko-českou komisí historiků mezinárodní konferenci o Podkarpatské Rusi, jejíž výsledky byly publikovány v Česko-slovenské historické ročence.³ Podobná mezinárodní konference se na Prešovské univerzitě konala 12.–13. dubna 2016. Referáty budou opět publikovány v Česko-slovenské historické ročence.

Pozornost Podkarpatské Rusi věnuje z celkem pochopitelných důvodů také maďarská historiografie. Už v šedesátých letech se problematice připojení Podkarpatské Rusi k Maďarsku věnovala historička Magda Adám.⁴ Možnosti maďarských historiků bát se o Podkarpatské Rusi byly ovšem do roku 1989 omezeny politickými a ideologickými bariérami podobně, jako tomu bylo u historiků českých a slovenských. Tyto zábrany po roce 1989 padly. V Berehovu byl založen Zakarpatský maďarský ústav Ference II. Rákoczyho spolupracující s univerzitou v Užhorodě a vědeckými ústavy a univerzitami v Maďarsku. S pomocí maďarských institucí vyšlo několik prací vydávaných zpravidla dvoujazyčně, tj. maďarsky a ukrajinsky.⁵ Mezi nimi je třeba na prvním místě zmínit kolektivní práce maďarských a zakarpatských historiků pod vedením maďarské historičky Csilly Fedince a ukrajinského historika z Užhorodu Mikoly Vegeše, v době vzniku práce rektora Národní (Zakarpatské) univerzity v Užhorodě, s názvem „Zakarpatsko 1919–2009“.⁶ Historička Csilla Fedinec je jinak autorkou řady studií a editorkou dokumentů týkajících se maďarské politiky vůči Podkarpatské Rusi, jakož i prací o Maďarech na Podkarpatské Rusi a kulturním, společenském a politickém vývoji této oblasti.⁷

Tato kniha vychází jednak z dílčích studií, které vyšly částečně již v meziválečném období, jednak z vlastního výzkumu, který autoři prováděli v letech 2010–2012 na Podkarpatské Rusi. Opírá se o původní materiál nacházející se ve Státním archivu

¹ *Paginae historiae*, 23/2, NA ČR, Praha 2015.

² Švorc, P.: *Stručné dejiny Podkarpatskej Rusi. II. 1918–1946*. Metodické centrum, Prešov, 1996, týž: *Zakliata krajina. Podkarpatská Rus 1918–1946*, Universum, Prešov 1996, týž: *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918–1945*. Nakladatelství Lidové noviny (NLN), Praha 2007 (české vydání je oproti slovenskému značně rozšířené).

³ Česko-slovenská historická ročenka 1997, Brno 1997, s. 9–186.

⁴ Adám, M.: *Zagarbannja Zakarpattja gortists'koju Ugorščinoju v 1938–1939 pp.* In: Шевченко, Ф. (ed.): *Українсько-угорські історичні зв'язки*. Научна думка, Київ, 1964, s. 78–109/Adam, M.: *Zagarbannja Zakarpattja gortists'koju Ugorščinoju v 1939–1939 rr.* In: Ševčenko, F. (ed.): *Ukrajinsko-ugors'ki istorični zv'jazky*. Naučna dumka, Kyjev, 1964, s. 78–109.

⁵ Viz např. „Kroniku Zakarpattí“ – Хроніка Закарпаття 1867–2010/Kárpátalja évszámokban 1867–2010, Говерла/Hoverla, Ужгород/Užhorod 2011.

⁶ Bereš, M. / Фединец М. (eds.): *Закарпаття 1919–2009 років. Історія, політика, культура/ Vegeš, M. – Fedinec, Cs.: Zakarpattja 1919–2009 rokiv. Istorija, politika, kultura*. Лира/Lira, Ужгород/Užhorod 2010 (dále cit jen jako „Zakarpattja“).

⁷ Fedinec, Cs.: *Magyar pártok Kárpátalján a két világháború között*. Fórum Társadalomtudományi Szemle 2007, 1. szám, s. 83–110, táž: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. Lilium Aurum Könyvkiadó, Galánta – Dunaszerdahely [Galánta – Dunajská Streda], 2002, táž (ed.): *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944*. Lilium Aurum Könyvkiadó, Somorja – Dunaszerdahely [Šamorín – Dunajská Streda], 2004, táž (ed.): *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közelítés*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2004, táž (ed.): *Kárpati Ukrajna. Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai*. Kaligram Kiadó, Pozsony [Bratislava] 2014.

Zakarpatské oblasti v Užhorodě (Державний архів Закарпатської області – Deržavnyj oblastnyj archiv Zakarpatskoj oblasti – ДАЗО/DAZO), a to jednak v ústřední budově v Užhorodě, jednak (především) v jeho pobočce v Berehovu.¹ Částečně byly využity také archivní materiály nacházející se v Archivu Ústavu T. G. Masaryka v Praze (AÚTGM) a v Národním archivu České republiky v Praze (NA ČR) a materiály z Archivu Ministerstva zahraničních věcí ČR (AMZV). Za zprostředkování materiálů z fondu předsednictva ministerské rady (PMR) v NA ČR autoři děkují archiváři Davidovi Hubenému.

V žádném případě není účelem této práce psát nějakou apologii české, resp. československé politiky na Podkarpatské Rusi v meziválečném období. Cílem a smyslem je výhradně shromáždění a kritické zhodnocení materiálu k hospodářskému a sociálnímu vývoji oblasti.

¹ Materiály týkající se správy Podkarpatské Rusi v letech 1919–1938 jsou soustředěny v pobočce v Berehovu, pro období autonomie Karpatské Ukrajiny (1938–1939) v centrální budově v Užhorodě (stav v létě 2012).

Začlenění Podkarpatské Rusi do Československa

PODKARPATSKÁ RUS PŘED ROKEM 1914

Území Podkarpatské Rusi, zahrnující zhruba čtyři severovýchodní župy (Užskou, Berežskou, Ugočskou a Marmarošskou¹), tvořilo až do roku 1918 vždy integrální součást Uher. Dějiny tohoto území byly součástí dějin uherských. Území bylo etnicky rozmanité, žili zde Rusíni, Maďaři, židé, v Marmarošské župě Rumuni, na západě Užské župy Slováci. Uherský ústavní systém před rokem 1918 považoval Uhry za jednotný národní stát uherského politického národa. S výjimkou Chorvatů, kteří měli územní autonomii, nebyly ostatní nemaďarské národy *de iure* uznávány, byť teoreticky vzato jim stát přiznával určitá jazyková menšinová práva.

Rusíni tvořili na území pozdější Podkarpatské Rusi nejpočetnější skupinu obyvatelstva. Na přelomu 19. a 20. století žilo podle oficiálních údajů v župách Užské, Ugočské, Berežské a Marmarošské celkem 328 774 Rusínů. Početní byli Rusíni i na dnešním slovenském území, kde jich v župách šarišské, zemplínské a spišské žilo ještě dalších 90 715.² Postavení Rusínů bývá někdy srovnáváno s postavením Slováků. Nepochybně je, že v 19. století (a především po rakousko-uherském vyrovnání roku 1867) se jedni i druzí stali předmětem zesílené maďarizace, nicméně zde bylo několik podstatných rozdílů. Z hlediska národotvorného procesu byli Slováci v mnohem výhodnějším postavení. Již v polovině 19. stol. dokázali zformulovat vlastní národní politický program, měli sice ještě poměrně slabou, nicméně přeci jen již celkem zformovanou národní identitu a především měli i vlastní (byť nikterak silnou) národně uvědomělou inteligenci a obchodně-podnikatelskou vrstvu (buržoazii). Rusíni nic z toho neměli. Především, na rozdíl od Slováků, u nich vůbec neexistovalo jednotné národní vědomí. Jejich identita byla na prvním místě náboženská, jenže ani ta je nestmelovala (na rozdíl např. od Poláků, kde tuto roli hrál katolicismus), protože sice většina z nich se hlásila k řeckokatolíkům, ale současně zde existovala i menšina pravoslavných. Nesjednocoval je ani jazyk. Ten totiž může hrát tuto úlohu jen tehdy, pokud je kodifikován a tudíž schopen překlenout nářečové rozdíly. Zatímco na Slovensku se podařilo v roce 1843 Ľudovítu Štúrovi a jeho spolupracovníkům vytvořit spisovný jazyk, který postupně

¹ Ugočská župa ovšem zasahovala na území pozdější Podkarpatské Rusi jen částečně, podobně jako i Marmarošská župa.

² OSN, díl XVI, Praha 1900, s. 717. Celkem tedy podle úředního sčítání činil počet Rusínů v uvedených sedmi župách 419 489 (v celých Uhrách jich bylo zjištěno 430 282). Podle církevních údajů bylo Rusínů na Slovensku a Podkarpatské Rusi ještě více: ve dvou řeckokatolických eparchiích (diecézích) bylo koncem 19. století napočítáno 488 889 Rusínů. Viz OSN, díl XVI, s. 718.

Velká synagoga v Užhorodě (dnešní stav).

přijali všichni Slováci, u Rusínů nic podobného nenastalo. Rusíni po jazykové stránce hovořili místními nářečími, která jsou u Bojků, Lemků a Huculů značně odlišná. Ukrajinština, která se jako spisovný jazyk konstitovala v sousední Haliči, byla rusínskému obyvatelstvu sice srozumitelná, avšak od hovorového jazyka přece jen dost vzdálená.¹

¹ Blízkost místních dialektů k ukrajinštině byla v meziválečném období hlavním argumentem proukrajinského kulturního spolku „Prosvita“ a proukrajinské agitace. V jazykovém ohledu na tom ukrajinský směr byl mno-

Při bohoslužbách se používala staroslověnština, širokým vrstvám zcela nesrozumitelná. Rusíni tak prakticky neměli vlastní uvědomělou inteligenci, která by se snažila o nějakou formu národního uvědomění.

Rusínská intelektuální elita se rekrutovala převážně z místních řeckokatolických kněží. I když se někteří z nich stali propagátory ať už ruského, nebo ukrajinského směru, naprostá většina byla orientována promaďarsky. Nutno říci, že většina vzdělaných lidí nepocítovala nějak výrazně maďarizační tlak, protože akceptaci „vyšší“ maďarské kultury považovala za přirozenou cenu placenou za společenský vzestup. Rusíni neměli ani vlastní uvědomělou podnikatelskou vrstvu. Obzor a zájmy běžného Rusína se omezovaly na zabezpečení materiálních potřeb nutných k přežití.

Maďaři na Podkarpatské Rusi se do roku 1919 nepovažovali za národnostní menšinu. Žili „doma“, v Uhrách, protože v maďarském diskursu Uhry vždy byly (a jsou dodnes) ztotožňovány s maďarským národním státem. Maďarské obyvatelstvo spolu s Rusíny, kteří se asimilovali do maďarského národa, tvořilo na Podkarpatské Rusi horní sociální vrstvu. Města jako Berehovo (Beregszász), Užhorod (Ungvár) či Mukačevo (Munkács) byla mimo jiné i regionálními centry maďarské kultury.

Židé tvořili na Podkarpatské Rusi další velkou komunitu. Na rozdíl od jiných částí někdejšího Uherska bylo židovské osídlení Podkarpatské Rusi převážně důsledkem židovské migrace z Haliče a v mnoha případech i druhotné migrace z území carského Ruska (přes Halič). Počet židovského obyvatelstva stoupl zejména v druhé polovině 19. století: izraelský historik původem ze Slovenska Yeshayahu A. Jelinek uvádí, že zatímco v roce 1857 bylo v Užské, Berežské a Marmarošské župě zjištěno jen 45 217 židů (podle náboženského vyznání), v roce 1910 jich bylo již 87 381, přičemž celkový počet obyvatel stoupl od roku 1869 do roku 1910 z 400 834 na 596 118.¹ Nábožensky židé patřili k tzv. chasidům, tj. ke směru (původně spíše sektě), který v 18. století v oblasti tehdejšího východního Polska (dnes Ukrajiny) založil rabín Israel Ba'al Shem Tov. Chasidé kladli důraz na osobní zbožnost a mystiku. Reformní hnutí a vznik tzv. neologistických obcí byl na Podkarpatské Rusi málo rozšířen: první neologistické (reformované) obce vznikly po roce 1870 v Užhorodě a Marmarošské Sihoti (Szighetu), kde se také jako v prvním městě oblasti objevuje už před 1. světovou válkou sionistické hnutí.² Jinak se ale sionismus, později mezi podkarpatoruskými Židy velmi populární, výrazněji rozšířil až v meziválečném období. V sociálním ohledu se židé na Podkarpatské Rusi poněkud vymykali obecné představě: i když tak jako všude jinde byli aktivní v obchodě a peněžnictví, ve městech tu běžně pracovali jako řemeslníci. Na venkově se někdy živili zemědělstvím či pronajímali půdu. Většina židovské populace byla stejně chudá jako jejich rusínští sousedé.³

hem lépe než směr proruský, protože spisovně ruštině obyvatelstvo Uherské Rusi tehdy rozumělo velmi špatně. Dnešní znalost ruštiny u obyvatelstva střední a starší generace je důsledkem povinné výuky ruštiny ve všech školách v sovětské éře.

¹ Jelinek, Y. A.: *The Carpathian Diaspora. The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948*. Columbia University Press, New York, 2007, s. 32.

² Tamtéž, s. 71.

³ Tamtéž, s. 37–54.

Opravená synagoga v Chustu.

POLITICKÉ ZÁPASY UHERSKÝCH RUSÍNŮ PŘED ROKEM 1914

Před rokem 1914 se dá jen s velkou rezervou hovořit o nějakém národně-politickém hnutí uherských Rusínů. K určitým náběhům došlo v letech 1848–1849. Uherští Rusíni nebyli zastoupeni na Slovanském sjezdu v Praze (2.–12. června 1848), kde za ně ale mluvili Slováci. Slovenský delegát Jozef Miloslav Hurban předložil na sjezdu jménem Slováků a Rusínů memorandum požadující uznání obou národů ze strany maďarské vlády, zabezpečení rovnoprávnosti Slováků a Rusínů s Maďary, zřízení vlastních místních sněmů, vlastního školského systému, vyhlášení rovnoprávnosti všech národů Uher, propuštění politických vězňů uvězněných maďarskou revoluční vládou a zajištění práva na zakládání národnostních spolků.¹ Memorandum nemělo žádný efekt.

Je charakteristické, že centrem rusínské inteligence se nestal Užhorod či Mukačevo, ale východoslovenský Prešov, kde ovšem žila (a dodnes žije) početná rusínská menšina. Zde působila skupina řeckokatolických duchovních – Alexander Danický, Viktor Dobrianský, Alexander Duchnovič, Jozef Šoltés, Anton Janický.² Ústřední postavou „prešovského okruhu“ se v letech 1848–1849 stal Adolf Dobrianský-Sačurov

¹ Pop, Ivan: Dějiny Podkarpatské Rusi v datech. Libri, Praha 2005, s. 196–197.

² Tamtéž, s. 200.

(1817–1901). Dobrianský (v literatuře se setkáváme i s formou Dobrjanskij) pocházel ze zchudlého zemanského rodu z rusínsko-slovenské vsi Rudlov na východním Slovensku. Byl člověkem širokých zájmů, ovládal několik jazyků, studoval právo, ale také např. báňské a lesní inženýrství, zajímal se o etnografii, byl schopným publicistou a polemikem, později se stal jedním z ideologů návratu řeckokatolíků k pravoslaví. V roce 1848 byl zvolen v Banské Štiavnici, kde tehdy působil jako báňský úředník, poslancem uherského sněmu a stal se tak prvním (a na dlouhou dobu i posledním) rusínským poslancem vůbec. S uherskou revolucí se rozešel brzy poté, co zjistil, že maďarská revoluční vláda není ochotna poskytnout žádná národnostní práva nemaďarům a usiluje o přetvoření Uher v maďarský národní stát. Proto se později v ozbrojeném konfliktu mezi Vídní a revoluční vládou v Pešti postavil na stranu Vídně. Z jeho iniciativy v prostředí „prešovského kruhu“ vzniklo koncem roku memorandum požadující sjednocení Rusínů z Uher, Haliče a Bukoviny do jediné provincie v rámci habsburské monarchie. Projekt byl evidentně inspirován slovenským příkladem, neboť i slovenští činitelé ve stejné době žádali vytvoření samostatné korunní země. Memorandum odevzdal Dobrianský 29. ledna 1849 v čele rusínské delegace novému císaři Františku Josefovi I. V únoru potom Dobrianský navštívil Lvov, kde jednal o možnostech sjednocení uherské Rusi s Haličí a Bukovinou. Když se po rozpuštění ústavodárného sněmu v Kroměříži a vydání Stadionovy ústavy (4. března 1849) ukázaly tyto plány jako nereálné, obrátil se v dubnu Dobrianský na císaře s návrhem na vytvoření samostatné rusínské provincie, avšak opět bez výsledků.

Na jaře 1849 proběhlo úspěšné jednání mezi Vídní a Petrohradem o poskytnutí ruské vojenské pomoci proti uherské revoluci. Zatímco jedna ruská armáda měla táhnout do Uher z Ruskem ovládaného Moldavska od jihu, další pod velením generála Ivana Paškeviče se přesunula do rakouské Haliče a odtud zahájila v polovině července tažení přes Karpaty do Uherské nížiny. Dobrianský přijal nabídku ministra vnitra Alexandra Bacha, aby se stal císařským komisařem při štábu této armády. Poté, co po porážce od Rusů zbytky uherské revoluční armády kapitulovaly 13. srpna u Világoše (dnes Širmiu v Rumunsku), stal se Dobrianský dočasně císařským komisařem v Szegedu s pravomocí pro celý segedínský okruh, avšak po několika týdnech se funkce vzdal a vrátil se do Prešova. Krátce na to už vedl do Vídně další delegaci, která navštívila 14.–18. října ministerského předsedu Felixe Schwarzenberga a ministra vnitra A. Bacha, a potom byla 19. října přijata císařem. Císaři předložené memorandum o jedenácti bodech bylo tentokrát velmi umírněné a požadovalo jen ústupky v jazykové, školské a personální oblasti. Rusíni měli být v Uhrách, nyní vojensky obsazených, uznáni za národ, na rusínském území měla být rusínština (v podstatě šlo v konkrétním případě o kombinaci místního dialektu a spisovné ruštiny) zavedena do úřadů a škol a úřady měly být obsazovány místními úředníky znalými jazyka.¹

Císař a Schwarzenberg na tyto návrhy reagovali celkem příznivě. Koncem října byla reorganizována správa v Uhrách, kde místo dosavadních žup byly zavedeny vojenské oblasti v čele s vojenskými veliteli, kterým podléhaly civilní okruhy v čele s civilními správci (administrátory). Jedním z těchto okruhů byl i užhorodský civilní okruh (označovaný také jako „rus'ký okruh“) zahrnující dosavadní župy Užskou, Berežskou, Ugočskou a Marmarošskou. Administrátorem okruhu byl jmenován Ignaz von Villetz

¹ Tamtéž, s. 202.

a A. Dobrianský se stal šéfem jeho kanceláře. V této pozici se zasloužil o jmenování rusínských úředníků do místní správy a hlavním školským kurátorem jmenoval svého příbuzného Viktora Dobrianského. A. Duchnovič prosadil vyučování „rus’kého jazyka“ (tj. kombinace místního rusínského dialektu a ruštiny) na prešovském gymnáziu. Z praktických důvodů se tento jazyk vyučoval i na právnické akademii v Košicích. Duchnovič se stal profesorem na prešovském gymnáziu, kde vyučoval jazyk mající blízko k ruštině. Pro tento jazyk sestavil a vydal v roce 1852 i učebnici gramatiky (*Sokraščonnaja grammatika pisemnago russkago jazyka*). Duchnovič vydal o dva roky dříve i první rusínský literární almanach *Pozdravlenije Rusinov na god 1850*, v němž publikoval svou báseň „Ja Rusin byl, jesm i budu“. Duchnovič je i autorem básně „Podkarpatskyje Rusiny, ostavte hlubokij son“, která se stala jakousi rusínskou hymnou. Avšak už 28. března 1850 byl „rus’ký okruh“ opět zrušen a v roce 1853 byl rozpuštěn i Duchnovičův kulturní spolek.¹

Období Bachova absolutismu nebylo příznivé národnímu vývoji žádného z národů monarchie. O nějakém vědomém odnárodnění ze strany Bachova režimu se sice nedá hovořit, nicméně obecně platilo, že do Uher (včetně Uherské Rusi) byli nyní posíláni především úředníci ze západní části říše (mezi nimi i mnoho Čechů). Jednotícím jazykem se stala němčina, kterou rusínští úředníci ne vždy ovládali. Rusíni tak postupně ztratili i ty nemnohé pozice ve školství a státní správě, které dokázali v roce 1849 získat.

Pád Bachova absolutismu a obnovení ústavnosti v Rakousku v roce 1861 vyvolalo i mezi uherskými Rusíny a rusínskou inteligencí nové naděje. Při volbách do uherského sněmu v březnu 1861 byli do uherského sněmu zvoleni tři uherští Rusíni – Adolf Dobrianský, Jurij Markuš a Alexander Šeregeli. Dobrianský opět vystoupil s programem zvláštního rusínského území. V uherském sněmu, v němž maďarští a maďarónští poslanci požadovali návrat k uherské ústavě z roku 1848, neměl Dobrianský lehkou pozici. Stal se terčem útoků především pro svou činnost císařského komisaře v roce 1849 při štábu ruské armády. Mandátová komise uherského sněmu proto 30. dubna jeho mandát zpochybnila. Dříve, než byla věc definitivně vyřízena, císař sněm 22. srpna 1861 rozpustil.² Podle vzoru slovenského „Okolí“, tj. plánu na zřízení autonomního slovenského území v rámci Uher, vypracoval Dobrianský obdobný projekt na zřízení karpato-rusínského vojvodství s vlastním sněmem, který předložil – samozřejmě neúspěšně – v roce 1861 uherské vládě.³ Přesto v období 1861–1867 došlo i v národnostním ohledu k některým pozitivním změnám. Z nich zřejmě nejvýznamnější bylo založení Společnosti sv. Vasilije Velikého (Obščestvo sv. Vasilija Vilikago) v Užhorodě na přelomu let 1866–1867. Předsedou se stal A. Dobrianský. Spolek začal v roce 1867 vydávat první rusínské noviny *Svet*.

Rakousko-uherské vyrovnání v roce 1867 znamenalo pro nemaďarské národnosti v Uhrách zesílení maďarizačního tlaku, protože otázka úpravy jazykových a národnostních poměrů v Uhrách byla nyní zcela v kompetenci uherské vlády a uherského sněmu. Uherský zákonný článek č. XLIV/1868 sice umožňoval používání nemaďarských jazyků v obecní a eventuálně i župní samosprávě a dával také možnost nestátním

¹ Tamtéž, s. 212–213, s. 216–217.

² Tamtéž, s. 219–220.

³ Peter Švorc soudí, že vzorem byl Dobrianskému nikoliv slovenský návrh, ale srbský návrh na autonomní Vojvodinu. Viz: Švorc, P.: Zakletá země. Podkarpatská Rus 1918–1945. NLN, Praha, 2007, s. 17.

institucím (především církvím) vydržovat si lidové a střední školy s nemaďarským vyučovacím jazykem, zákon však v praxi zůstal jen na papíře. Druhá polovina 19. století proto byla ve znamení zesílené maďarizace, kterou v zásadě podporoval i řeckokatolický episkopát. Neslavnou roli v tomto ohledu sehrál mukačevský řeckokatolický vladyka (biskup) Stepan Pankovič, sám původem Rusín, který se v roce 1871 přičinil o likvidaci novin *Svet* a do Společnosti Vasilije Velikého prosadil nové maďarofilské vedení. Charakteristické je, že Adolf Dobrianský, který byl v roce 1869 hlasy Rusínů a Slováků na východním Slovensku už potřetí zvolen poslancem, byl sněmem ještě v témže roce zbaven mandátu pro „panslavistickou činnost“ a nakonec v roce 1875 odešel do rakouské Haliče. Poté již nebyl do sněmu zvolen žádný rusínský poslanec. Politická aktivita Rusínů byla ostatně malá, protože poměrně vysoký volební census a později i faktický požadavek alespoň částečné znalosti maďarského jazyka vylučoval naprostou většinu Rusínů z volebního práva. Teprve do posledního uherského sněmu, který vzešel z voleb v roce 1910, se dostal Anton Beskid (1855–1933), rusínský advokát původem z Hanigovců (okr. Sabinov), který byl zvolen v Šarišsko-zemplínské župě hlasy Rusínů a Slováků. Beskid patřil k místní rusofilské elitě. Jako poslanec vystoupil na obranu Rusínů obviněných v procesu v Marmarošské Sihoti (maď. Mármarosziget, dnes Sighetu Marmației v Rumunsku), o němž bude řeč dále, avšak jinak se ve sněmu v národnostním ohledu výrazněji neangažoval.

Pro velmi omezenou politickou činnost Rusínů před rokem 1914 je charakteristické, že se rozvíjela především na západě, tj. tam, kde se rusínské etnické území stýkalo s územím slovenským. Nepatrné politické a kulturní úspěchy elity Rusínů, jako např. zvolení Dobrianského poslancem či založení Duchnovičova spolku, byly ostatně možné opět jen s pomocí politiky vyspělejších a zámožnějších Slováků.

VZTAHY ČECHŮ A SLOVÁKŮ K RUSÍNŮM

Český národ se v 19. století formoval především pod vlivem historického práva, ve kterém pro Slováky nebylo místo. Hlavním národotvorným činitelem se ale v českém případě stal jazyk a představa formulovaná Josefem Jungmannem, že Čechem je pouze ten, kdo hovoří česky jako svým mateřským, resp. každodenním jazykem. Jazykové pojetí národa tak současně v české veřejnosti vyvolalo představu (resp. vědomí), že i za východní hranicí historického českého státu žijí lidé hovořící velmi podobným jazykem a tvořící proto v určitém smyslu s Čechy jeden národ. I když o Slovácích toho Češi věděli málo, vědomí jakési sounáležitosti s nimi bylo poměrně silné. Myšlenka nějaké formy spojení Čechů a Slováků byla proto přirozená. Objevovala se periodicky již od Slovanského sjezdu v roce 1848 tu s větší, tu se slabší intenzitou a nakonec se jednoznačně prosadila v rámci odboje za 1. světové války. Vztah k Rusínům na pozdější Podkarpatské Rusi byl jiný. Tato země byla příliš vzdálená, její jazyk byl už příliš odlišný od češtiny, v českém prostředí nebyli známi žádní její představitelé. Češi o této zemi věděli mnohem méně než o Slovensku. Před rokem 1914 o slovanských obyvatelích tehdejší Uherské Rusi psali prakticky jen slavisté, etnografové a cestovatelé zabývající se slovanským světem. Josef Dobrovský psal v roce 1814 o Rusínech v okolí Marmaroše a všiml si odlišnosti jejich jazyka od ruštiny. Pavel Josef Šafařík psal v roce 1837 v *Muzejníku* o haličských Rusínech, přičemž uvedl, že toto

obyvatelstvo žije i na jižní (uherské) straně Karpat. P. J. Koubek a K. V. Zap, kteří působili v Haliči, považovali tamní obyvatelstvo za národ odlišný od Rusů, který žije i na druhé straně Karpat.¹ Zmínky o Rusínech jako obyvatelích východních Karpat se v českém prostředí objevují častěji ve 30. a 40. letech 19. století v souvislosti se vzrůstajícím zájmem o Slovany a jejich kulturu. V *Časopise českého muzea* (ČČM) se objevilo několik etnografických studií věnovaných různým kmenům Rusínů v Haliči a v Uherské Rusi. Autory byli většinou cizinci. V roce 1838 např. v ČČM vyšla studie D. J. Vahyleviče „Huculové, obyvatelé východního pohoří karpatského“, v roce 1843 tamtéž studie Jakova Holovackého „O Haličské a Uherské Rusi“, v roce 1851 článek Honoraty Wiśniowské-Zapové „Obrazy ze života Huculů, horáků karpatských“.² Jak už bylo řečeno, také na Slovanském sjezdu v Praze v roce 1848 se o Rusínech jednalo, byť uherští Rusíni zde přímo zastoupeni nebyli.³

V období neoabsolutismu se v tehdejší Uherské Rusi objevují čeští úředníci, učitelé a jiní státní zaměstnanci, kteří sem byli posíláni podobně jako do jiných částí monarchie. Češi působili především jako zaměstnanci lesní správy, méně pak jako úředníci státní správy. Zaznamenáno je rovněž působení českých profesorů na gymnáziu v Užhorodě. Jakýsi Vojtěch Pondělíček, původem z Rokycan, se stal v roce 1850 správcem železáren ve Vyšných Remetech a přivedl tam jako odborníky dělníky z Čech.⁴ Tato etapa působení Čechů definitivně skončila rakousko-uherským vyrovnáním v roce 1867. Uhry měly nyní zvláštní státní občanství, odlišné od občanství rakouského, takže občané Předlitavska a Zalitavska byli vůči sobě v postavení cizinců. V Uhrách nemohl být napříště státním úředníkem nikdo, kdo nebyl uherským občanem a neovládal státní, tj. maďarský jazyk. V období po vyrovnání se rovněž zcela ztrácí český zájem o tuto oblast. Kamil Krofta shrnul toto období takto: „V českém tisku jsou jen řídké a ojedinělé zmínky o uherských Rusínech.“⁵ Tak v roce 1891 najde se v *Literárních listech* podrobný referát o Fencikově „Listku“⁶ s výzvou, aby Češové pomáhali odebráním udržet tento jediný list uherských Rusínů.“⁷ Pozornost v českém tisku vzbudil až nedlouho před válkou už zmíněný proces v Marmarošské Sihoti proti pravoslavným rusínským vesničanům.⁷

Marmarošský proces si zasluhuje i v rámci tohoto výkladu větší pozornost. Většina Rusínů na Podkarpatské Rusi se hlásila k řeckokatolickému vyznání. Podle starých zákonů ještě z feudálních dob měli řeckokatoličtí duchovní právo požadovat od svých farníků jednak naturální či peněžní díl z jejich úrody (koblinu), jednak bezplatnou práci na farních pozemcích (rokovinu), tj. jakýsi druh roboty (bez ohledu na to, že ta byla v Uhrách zrušena už v roce 1848). Pravoslavní duchovní naproti tomu koblinu a rokovinu nevyžadovali. V důsledku toho a také v důsledku pravoslavné agitace podporované z Ruska začala řada řeckokatolických obcí přestupovat na pravoslaví. Uher-

¹ Krofta, K.: Čechoslováci a Podkarpatská Rus. In: Podkarpatská Rus. Klub Přátel Podkarpatské Rusi. Bratislava 1936, s. 20–21.

² Viz Robek, A.: Nástin dějin české a slovenské etnografie. Učební texty vysokých škol. Praha 1964, s. 50.

³ Holec, R.: Postoj Čechov a Slovákov k Rusinom v predvečer prvej svetovej vojny. In: Česko-slovenská historická ročenka, Brno 1997, s. 29.

⁴ Krofta, K.: Čechoslováci a Podkarpatská Rus..., s. 23–24.

⁵ Jde o stať Volodymira Hnaťuka *Rusíni v Uhrách*. Slovanský přehled, roč. I., č. 5 (únor 1899), s. 216–222.

⁶ „Listok“ (Листоць) byl literární časopis vydávaný Eugenem Fencikem v Užhorodě v letech 1885–1903.

⁷ Krofta, K.: cit. práce, s. 26.

ská vláda chápala celou věc čistě politicky: šíření pravoslaví z Ruska vnímala jako nebezpečné pro integritu státu. V zájmu objektivit je třeba říci, že se Rusko skutečně pomoci šíření pravoslavné víry snažilo politicky proniknout jednak do Haliče, jednak za Karpaty, neboť považovalo tamní obyvatelstvo za ruské.¹ O možném budoucím připojení k Rusku ale na území Uherské Rusi koncem 19. století uvažovalo jen několik rusofilských pravoslavných kněží či rusky cítících advokátů a učitelů, rozhodně však ne masy negramotných Rusínů Marmarošské župy. Ti přešli na pravoslaví buď z ideálních důvodů, protože považovali řeckokatolickou církev za „zkaženou“, anebo častěji prostě ve snaze zlepšit svoje materiální postavení (tj. zbavit se koblíny a rokokovy). Ostatně, řeckokatolická a pravoslavná liturgie se od sebe zásadně nelišily a dogmatické rozdíly mezi pravoslavím a katolictvím, vyžadující určité teologické vzdělání, nemohli prostí Rusíni pochopit. Uherský zákonný článek (zákon) č. XLIII/1895 zaručoval svobodu náboženství a výkonu s ním spojených obřadů. Pravoslaví jako takové nebylo v Uhrách zakázáno a ani samotná konverze od jednoho náboženského vyznání k jinému nebyla proto trestná. Problémem nebylo samotné pravoslaví, jako spíše otázka, komu budou noví ortodoxní věřící podléhat: z hlediska církevní jurisdikce pravoslavné církve patřila Podkarpatská Rus pod pravomoc metropolitou v Sremských Karlovcích. Tato církev, označovaná také jako „srbská“, protože k ní patřili především Srbové z Vojvodiny, byla uherským státem plně uznána a její církevní ústava byla 10. srpna 1868 potvrzena císařem Františkem Josefem I. jako uherským králem. Uherská vláda neměla rovněž námitky proti činnosti sedmihradské pravoslavné církve řízené metropolitou v Sibini (Sibiu), ke které patřili tamní Rumuni.² V žádném případě nebyla ale ochotna z politických důvodů tolerovat činnost Ruské pravoslavné církve, jejíž činnost nebyla v Uhrách povolena.³ Ruská pravoslavná církev nepatřila v Uhrách k tzv. recipovaným (státem jako církev uznávaným) náboženským společnostem⁴ a proto se do ní *de iure* nedalo přestoupit. Přestup k ruské pravoslavné církvi klasifikovaly uherské úřady jako vstup do ilegální organizace s protistátními cíli.

Celkem 94 Rusínů ve věku od 17 do 64 let bylo postaveno před soud v Marmarošské Sihoti a obviněno z přípravy vlastizrady.⁵ Obžaloba je vinila, že prostřednictvím šíření pravoslaví připravovali ve spolupráci s hrabětem Vladimírem Bobrinským, rusofily bratry Alexejem a Georgijem Gerovskými (vnuky Adolfa Dobrjanského) a v Rusku vysvěceným archimandritou Alexijem, který nejsilněji propagoval pravoslaví, odtržení Uherské Rusi od Uher. Proces probíhal od 29. prosince 1913 do 3. března 1914 a skon-

¹ Віз Енциклопедическій Словарь, том XXXIV, Санктъ Петербургъ 1902/Enciklopedičeskij slovar', том XXXIV, Sankt Peterburg 1902, s. 557–562 (heslo Угорская Русь/Ugorskaja Rus).

² Statut této církve byl potvrzen roku 1864.

³ Pravoslavní věřící v Předlitavsku byli podřízeni metropolitovi bukovinsko-dalmatskému se sídlem v Černovicích v Bukovině (dnešní ukrajinské Černivcy). V Rakousko-Uhersku tak žádní pravoslavní věřící nebyli podřízeni metropolitovi se sídlem mimo hranice říše. Srv. podrobnější analýzu AÚTGM, f. TGM-R, Podkarpatská Rus, k. 401, fasc. 6 – elaborát „Proč musí býti pravoslavná církev v republice československé církví úplně samostatnou.“

⁴ Srv. uherský zák. čl. LIII/1868 o recipovitě zákonem uznaných náboženských společnostech.

⁵ Je málo známé, že podobný proces s pravoslavnými rolníky se v Marmarošské Sihoti konal již o deset let dříve – v roce 1904. Tehdy bylo obviněno z velezrady 22 pravoslavných rolníků. V procesu byli tři rolníci odsouzeni na 14 měsíců vězení, jeden na rok vězení, ostatní ke kratším trestům na svobodě nebo k peněžitým trestům. Viz podrobněji: Marek, P. – Lupčo, M.: Nástin dějin pravoslavné církve v 19. a 20. století. Prolegomena k vývoji pravoslaví v českých zemích, na Slovensku a na Podkarpatské Rusi v letech 1860–1992. Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno 2012, s. 42.

čil odsouzením 33¹ z celkového počtu 94 obžalovaných k celkem 37 roků vězení a celkové pokutě 6800 korun. Archimandrita Alexij byl odsouzen na čtyři roky a musel zaplatit 1000 korun pokuty.² Na obranu obžalovaných podal v říšské radě interpelaci národně socialistický poslanec Václav Klofáč. O proces se zajímali a na obranu obžalovaných vystoupili i T. G. Masaryk, Karel Kramář a Jaroslav Preiss.³

Pro úplnost je vhodné dodat, že v 19. století se Rusíni a Uherská Rus dostali spíše do zorného pole zájmu slovenských (a nikoliv českých) etnografů a později i veřejných činitelů a politiků. Tak např. Ján Čaplovič (1780–1847), který věnoval pozornost různým národnostem žijícím v Uhrách, neopomněl ani Rusíny. Čaplovič působil delší čas v Mukačevu a Berežské župě jako správce rozsáhlého pozemkového majetku barona Schönborna. O Rusínech napsal obsáhlý spis *Ethnographia Ruthenorum in Hungaria*, který ale zůstal v rukopise.⁴ Bohuš Nosák-Nezabudov procestoval tehdejší Uherskou Rus a zprostředkoval zprávy o ní Slovákům. Také Ľudovít Štúr se zajímal o uherské Rusíny a přemýšlel o tom, že by bylo vhodné, kdyby se spojili se Slováky.⁵ Dění v Uherské Rusi věnoval slovenský tisk jednoznačně mnohem více pozornosti než tisk český. S velkou pozorností byla např. sledována tzv. vrchovinská akce Ede Egana na podporu podkarpatoruského zemědělství, která probíhala v letech 1898–1901 a o níž podrobněji hovoříme v kapitole o vývoji zemědělství. Už zmíněný Marmarošský proces vyvolal na Slovensku ještě mnohem větší ohlas než v Čechách, zúčastnili se ho zástupci slovenských Národných novin a především vyvolal vlnu solidarity u veřejně činných osobností a spisovatelů, jako byli Jozef Gregor-Tajovský, Jozef Škultéty, Anton Štefánek aj.⁶ Obhájcem obžalovaných v Marmarošském procesu byl mimo jiné i slovenský advokát a veřejný činitel Juraj Janoška.⁷

Na tomto místě bude vhodné vrátit se k problému soupeření ruského a ukrajinského směru. Ruský směr byl nepochybně starší a v druhé polovině 19. století i silnější. Většina z už zmíněných místních činitelů, jako byli Adolf Dobrjanský či Alexandr Duchnovič, patřila k proruskému směru. Orientace na Rusko byla tehdy celkem přirozená. Rusové měli vlastní stát, byli známi ve světě, řada slovanských národů vzhlížela k Rusku s nadějí. Ukrajinci se jako národ teprve dotvářeli a museli si sami nejprve upevnit vlastní národní identitu na jedné straně v protikladu s identitou ruskou a na druhé s identitou polskou. V carském Rusku nebyly tehdy vhodné podmínky pro formování moderního ukrajinského národa, protože carská vláda podobné pokusy pronásledovala. Ukrajinci jako národ nebyli uznáváni a jejich jazyk byl považován

¹ Miroslav Hrabec uvádí, že bylo odsouzeno 32 obžalovaných a 62 bylo osvobozeno – viz Hrabec, M.: Marmarošský proces a jeho podstata. In: Podkarpatská Rus, Bratislava 1936, s. 57. Stejný počet uvádí i kolektivní práce *Narysy Istorii Zakarpattja. Šljachom do šťastija. Karpaty, Užhorod 1973*, s. 69. Počet pravoslavných věřících v roce 1912 kniha udává 30 000–35 000. Pavel Marek a Martin Lupčo uvádějí 32 odsouzených – viz *Nástin dějin pravoslavné církve...*, s. 42.

² O marmarošském procesu viz Holec, R.: cit. práce, s. 31–35, Hrabec, M.: Marmarošský proces a jeho podstata. In: Podkarpatská Rus, Bratislava 1936, s. 57, Pop, I.: *Dějiny Podkarpatské Rusi v datech*, s. 261–262.

³ Holec, R.: cit. práce, s. 33.

⁴ Urbancová, V.: *Počiatky slovenskej etnografie*. Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1970, s. 124, s. 378. Podle soupisu literatury a pramenů v knize Viery Urbancové je tento rukopis uložen ve Štátnej vedeckej knižnici ve Zvolenu pod signaturou C. I. 17.

⁵ Švorc, P.: *Zakletá země. Podkarpatská Rus 1918–1945*. NLN, Praha, 2007, s. 12–13.

⁶ Holec, R.: cit. práce, s. 31.

⁷ Pap, I.: cit. práce, s. 262. Obžalovaných se jinak ujala zednářská lóže v Budapešti, která vyslala na proces 17 advokátů.

(podobně jako běloruština) za dialekt ruštiny. Řada lidí v ruské části Ukrajiny se kromě toho považovala za Ukrajince jen v teritoriálním smyslu a jinak běžně používala ruštinu. V rakouské Haliči, která byla součástí Předlitavska, se mohli Ukrajinci zformovat dříve, museli ovšem zároveň bojovat s dominujícím polským vlivem. I tam se ovšem Ukrajinci („Malorusové“, jak byli nazýváni) museli nejprve vyhranit vůči Rusům, což zároveň znamenalo, že museli bojovat s proruským směrem.¹ Teprve potom mohla mladá ukrajinská inteligence pomýšlet na šíření ukrajinského národního vědomí směrem na druhou stranu Karpat. Haličtí Ukrajinci byli oproti Rusům ve výhodě v tom, že byli většinou řeckokatolíky, a proto mohli případně počítat s pomocí podkarpatských církevních organizací. Řeckokatoličtí duchovní v Haliči včetně haličského metropolitů Andreje Šeptyckého (1865–1944) také skutečně ukrajinské hnutí podporovali. To ale pro území Podkarpatské Rusi neplatilo. Zde řeckokatoličtí duchovní a především jejich hlava – mukačevský biskup Antal Papp (1867–1945) – byli až na výjimky promaďarsky orientovaní, stejně jako většina světské inteligence (především advokáti, učitelé). Tito lidé se považovali často přímo za Maďary, byť si zpravidla byli vědomi svého rusínského původu.

Pravoslavná menšina a především pravoslavní popi měli samozřejmě blíže k ruskému než k ukrajinskému směru, byť ani to neplatilo všeobecně. Podle oficiální maďarské statistiky bylo ostatně pravoslavných věřících před rokem 1914 velmi málo. V meziválečném (československém) období se stoupenci ruského a ukrajinského směru vzájemně napadali a osočovali z přisluhování maďarskému režimu a zároveň poukazovali na to, že během tohoto režimu byli pronásledováni více než příslušníci druhého směru. Objevilo se dokonce tvrzení rusofilů, že ukrajinská orientace byla úmyslně vyvolána uherskou vládou ve snaze zabránit uvědomování obyvatelstva v ruském duchu.² Ve skutečnosti maďarští politici považovali ukrajinskou agitaci za neméně nebezpečnou než agitaci ruskou.

NÁVRHY NA ŘEŠENÍ OTÁZKY PODKARPATSKÉ RUSI V DOBĚ 1. SVĚTOVÉ VÁLKY

Český a slovenský odboj za 1. světové války nejprve o připojení Podkarpatské Rusi vůbec neuvažoval. Jestliže totiž nový stát z hlediska Čechů a Slováků měl být realizací práva fiktivního československého národa na sebeurčení, pak Rusíni se do této koncepce nevešli. V září 1914 oznámil ruský ministr zahraničních věcí Sazonov britskému a francouzskému velvyslanci v Petrohradě, že Rusko počítá v rámci poválečného uspořádání s připojením východní Haliče.³ O území Podkarpatské Rusi se v memorandu nehovořilo, nicméně dalo se předpokládat, že ruské požadavky půjdou v případě úspěchů na haličské frontě ještě dále a mohou zahrnovat i posunutí ruské hranice na jih od Karpat. Nutno říci, že Francie a především Velká Británie nebyly takovouto perspektivou nijak nadšeny. T. G. Masaryk nicméně teritoriální rozšíření

¹ K formování ukrajinského národa viz: Rychlík, J. – Zilynskyj, B. – Magocsi, P. R.: Dějiny Ukrajiny. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2015, s. 182–190, 193–202, 204–205, 210–220, 224–238.

² Linek, J.: Podkarpatská Rus. Úvahy a poznámky. Nákladem Věstníku lidovýchovy a samosprávy, Třebechovice pod Orebem 1922, s. 7–8.

³ Potěmkin, V. P. a kol.: Dějiny diplomacie II. Svoboda, Praha 1948, s. 198.

Ruska akceptoval jako hotovou věc. Při tajném setkání se skotským slavistou Robertem Williamem Setonem-Watsonem v Rotterdamu 24.–25. října 1914 Masaryk ohraničil příští česko-slovenský stát na východě etnografickou hranicí mezi Slováky a Rusíny, přičemž dodal, že župy Užská, Mukačevská (Berežská) a Marmarošská budou přičleněny k Rusku. V tomto smyslu také Seton-Watson na základě rozhovoru s Masarykem zkoncipoval memorandum pro Foreign Office.¹ Podobně se i v Masarykově memorandu pro dohodové mocnosti z dubna 1915 říká, že na východě bude hranicí příštího samostatného českého (Bohemian) státu linie vedoucí od severní hranice Uher k Užhorodu (Ungvar) a odtud ke Košicím (Kaschau), tj. v podstatě řeka Uh (Už).²

Připojení nejen velké části Haliče, ale i části Podkarpatské Rusi k Rusku se od podzimu 1914 do jara 1915 zdálo reálné: ruská armáda obsadila celou východní Halič včetně Lvova a přes karpatské průsmyky pronikla po těžkých bojích na jižní stranu Karpat. Na Podkarpatské Rusi se ruský nápor podařilo zastavit teprve před Užhorodem a Mukačevem. Z východu Rusové vtrhli Jablanickým průsmykem do údolí horní Tisy a postoupili až k Marmarošské Sihoti. Rusofilská inteligence a pravoslavní popí místy skutečně vítali ruská vojska jako osvoboditele, za což byla řada lidí po vytlačení Rusů rakousko-uherskými úřady perzekvována,³ avšak obyvatelstvo jako celek zůstalo pasivní. Málo početné proukrajinské skupiny obyvatelstva naopak po vzoru ukrajinských nacionalistů z Haliče začaly organizovat obranu proti postupujícím ruským vojskům v řadách jednotky ukrajinských síčových střelců. Síčovní střelci na straně rakousko-uherské armády se už v září 1914 zúčastnili obrany Užockého průsmyku. Většina promaďarsky orientovaného řeckokatolického duchovenstva zachovala věrnost Uhrám. Prešovský řeckokatolický biskup Štefan Novak a biskup Antal Papp dokonce na podzim 1915 vyhověli požadavku ministra školství a církevních záležitostí, aby řeckokatolická církev jako výraz své loajality k uherskému státu a maďarskému národu zavedla gregoriánský kalendář a nahradila cyrilici latinkou s maďarskou transliterací jmen.⁴

Rusofilský směr, spoléhající na obsazení země ruskou armádou a následné připojení k Rusku po válce, zažil novou vzpruhu v roce 1916 v důsledku ofenzívy generála Brusilova v Bukovině a jihovýchodní Haliči, kdy se fronta znovu přiblížila z východu ke Karpatům. Naděje rusofilů se ale nenaplnily: v březnu (podle juliánského kalendáře v únoru) 1917 došlo v Rusku k revoluci a následnému rozvratu armády. Po neúspěšném pokusu ruského velení o novou ofenzívu ve východní Haliči v červenci 1917 byla ruská armáda definitivně poražena u Tarnopolu a fronta se posunula až za předválečnou rakousko-ruskou hranici.

V noci ze 7. na 8. listopad 1917 (z 25. na 26. říjen podle juliánského kalendáře) došlo v Rusku k další revoluci. Vlády se zmocnili bolševici, kteří začali vyjednávat s Německem a Rakousko-Uherskem o mír. Mír v Brestu Litevském z 3. března 1918 se ve skutečnosti rovnal naprosté ruské porážce. Nemohlo být samozřejmě ani řeči o tom, že by Rusko získalo Halič. Dohodové mocnosti – Velká Británie, Francie a USA – také přestaly brát na Rusko ohled a začaly s mnohem většími sympatiemi

¹ Rychlík, J. – Marzik, T. D. – Bielik, M.: R. W. Seton-Watson and His Relations with the Czechs and Slovaks. Documents. (1906–1951). I. Matica slovenská – Ústav T. G. Masaryka, Martin-Praha 1995, dok. 61, s. 213.

² Tamtéž, dok. 68, s. 229.

³ Pop. I.: cit. práce, s. 270.

⁴ Tamtéž, s. 271.

posuzovat možnost vytvoření zcela samostatného polského státu. Bylo nepochybné, že v tom případě si bude takovýto polský stát nárokovat i Halič.

Obě ruské revoluce ale posílily ukrajinský směr. Jednotlivé národy carské říše si začaly vytvářet své vlastní autonomní státní útvary s cílem postupně se od Ruska oddělit. To byl i případ Ukrajinců. V roce 1917 Ukrajinská národní rada v Kyjevě ještě počítala pouze s autonomií Ukrajiny v rámci federalizované Ruské říše. Masaryk pod vlivem událostí v Rusku v té době zřejmě revidoval své představy o příští východní hranici budoucího česko-slovenského státu. Ve svých pamětech uvádí, že o této věci jednal v roce 1917 během své návštěvy v Rusku (resp. konkrétně v Kyjevě) s ukrajinskými činiteli a ti „proti přičlenění Podkarpatské Rusi k nám nic neměli.“¹

Po bolševické revoluci a uzavření příměří mezi Ruskem a ústředními mocnostmi Ukrajinská národní rada vyhlásila 25. ledna 1918 úplnou samostatnost Ukrajinské lidové republiky. Německo a jeho spojenci, tj. i Rakousko-Uhersko, uzavřely s Ukrajinou zvláštní mírovou smlouvu a v souvislosti s brestským mírem bylo i Rusko donuceno uznat samostatnost Ukrajiny. Tím se aktivizovali také Ukrajinci v Haliči, jejichž cílem bylo především nedopustit v případě rozpadu Rakousko-Uherska připojení Haliče k novému polskému státu. 18. října 1918 byla ve Lvově utvořena další Ukrajinská národní rada zastupující Ukrajince rakouské Haliče a Bukoviny.² Pro ukrajino-filský směr na Podkarpatské Rusi se náhle objevila možnost, že v bezprostředním sousedství vznikne národní ukrajinský stát. Bylo celkem logické, že v takovém případě by se pokusili o sjednocení s tímto státem.

I když Masaryk později tvrdil, že o budoucnosti Podkarpatské Rusi jednal již v roce 1917 s ukrajinskými činiteli, výrazněji se toto území dostalo do zorného pole zájmu československého zahraničního odboje teprve v následujícím roce. Významnou úlohu nyní sehráli rusínští emigranti v USA. V roce 1918 již bylo zřejmé, že ve střední Evropě vznikne spojením českých zemí a Slovenska nový stát, který na východě bude sousedit s územím uherských Rusínů. To otevřelo možnost „českého“ řešení rusínské otázky.

Až do roku 1918 američtí Rusíni neměli žádnou skutečně politickou organizaci na způsob Slovenské ligy v Americe či Českého národního sdružení a Sdružení českých katolíků. Existovaly ale rusínské laické církevní organizace. V USA byly hlavní dvě: Řeckokatolické sjednocení (plným názvem: Sdružení řeckokatolických ruských bratrstev – Объединение греко-католических русских братств) se sídlem ve Wilkes-Barre v Pensylvánii a Svaz řeckokatolických církevních bratrstev (Собрание греко-католических церковных братств).³ Podobná sdružení byla tehdy v USA běžná a jsou známa jako tzv. fraternal associations, tj. bratrská sdružení. Jejich funkce byla primárně sociální. V USA prakticky neexistovalo zdravotní ani sociální pojištění a bratrská sdružení proto svým členům, platícím příspěvky, zabezpečovala finanční pomoc v nemoci a nouzi. Bylo běžné, že takovéto organizace byly pod vlivem nebo přímo správou nějaké církve a jejich hodnostářů. Představitelé haličských rusky cítících Rusínů v čele s haličským rusofilem („Moskalem“, jak byli rusofilové v Haliči nazýváni) Petrem Hatalakem iniciovali v roce 1917 svolání „ruského kongresu“ zástupců „ruského obyvatelstva“ (tj. rusky cítících Rusínů) z Haliče, Bukoviny a Uherské Rusi.

¹ Masaryk, T. G.: Světová revoluce. Masarykův ústav AV ČR – Ústav T. G. Masaryka, Praha 2005, s. 198.

² Hrycak, J.: Historia Ukrainy. II. Lublin 2000, s. 140–141.

³ Puškaš, A.: cit. práce, s. 41.